

एप्रिल १९७९

का. पद्मनाभ भट, कार्कळ, द. कन्नड (कर्नाटक)

प्र : भूकंप एकाच एका जागी होण्याची कारणे काय?

उ : भूगर्भात अनेकानेक चिरा व भेगा असतात. त्याचबरोबर जोराने हालचाल ालू असते. भूगर्भातील उष्णतेमुळे दगडदेखील विरघळून जातात व त्यांचा रस चिरांभेगांतून वाहतो. भूगर्भातील रंध्रांतून त्या रसाची वाफ व वायू वर येऊन ध्वंस करतात. कधीकधी ज्वालामुखीचा लावा वाहून एखादे बेट किंवा बेटावरचा बराचसा प्रदेश नष्ट होतो; किंवा लावाबरोबर वाहून आलेल्या रसाचे एक नवे बेट निर्माण होते. अशा अघटित गोष्टीवरून भूगर्भात किती शक्ती आहे याची कल्पना करता येईल. त्या शक्तीमुळे भूगर्भातील फटी रुंद होतात व जमिनीची आतल्या आत कालवा कालव होते. त्यामुळे भूकंप होतात. अशा चिरा ज्या भूभागाच्या भूगर्भात जास्त असतात त्या प्रांतातच वारंवार भूकंप होतात. वास्तविक भूकंपाचा धक्का पृथ्वीवर सर्वत्रच कमी जास्त प्रमाणात कळतो. जपानमध्ये कोठेही भूकंप झाला तरी सहस्रावधी मैलांवर लावलेल्या यंत्रांवरून ते कळते.

जी. एस. रमणरेड्डी, पल्ललकुप्पम् (तमिळनाडु)

प्र : बस चालत असतां दिव्यावर फिरणारे किडे बरोबर कसे प्रवास करतात?

उ : बसचा वेग किंवा तिच्याबरोबर हवेत निर्माण झालेला वेग यात पडलेले किडे बसच्या-बरोबर आपोआप ओढले जातात. त्यांना उडण्याचा प्रयत्नच करावा लागत नाही. कोणी कधी बसल्या बसल्या शेंकडो मैल जाऊ शकेल का? परंतु आपण विमानात बसून शेंकडों मैल वेगाने प्रवास करतोच की नाही? हेच पहा, पृथ्वी स्वत: भोवती फिरत असता तिच्या वरची प्रत्येक वस्तू ताशी एक हजार मैल वेगाने चालते—दगड, माती, केरकचरा सर्वच.

नीलेश्वरपु वेंकट श्रीकृष्ण, मंगळगिरी (आंध्र)

प्र : ऋषीमुनी व्याघ्रचर्म किंवा मृगचर्म यांवर कां बसत?

उ : ऋषीमुनी रानावनात आश्रम बांधून रहात व पाळलेल्या प्राण्यांना खात, त्यांना सूत-काढणे, कापड किंवा चटई विणणे वगैरे हस्तव्यवसाय नसत. म्हणून ज्या प्राण्याची शिकार करीत

[६८]

प्रणयकलहाची गोष्ट

नंद हा एका मोठ्या साम्राज्याचा चक्रवर्ती राजा होता. त्याची कीर्ती शरद्‌ऋतूच्या चंद्राच्या चंद्रिकेसारखी दिग्‌दिगंत पसरली.

त्याचा प्रधान वररुची हा सर्व शास्त्रांत पारंगत व कुशाग्रबुद्धी होता. एकदां संध्याकाळी त्याचे व त्याच्या बायकोचे काही कारणावरून भांडण झाले. तो प्रणयकलह होता. त्याचे बायकोवर स्वत:च्या जिवापेक्षाही जास्त प्रेम होते. म्हणून शक्य तितक्या लौकर बायकोच्या मनाचे ठरवून अनेक प्रकारे तिचे मन वळविण्याचा प्रयत्न त्याने करून पाहिला. पण काही एक परिणाम न झालेला पाहून तो अत्यंत दीन मुद्रा करून बायकोला म्हणाला—"प्रिये, मी काय केले तर तुझा हा रुसवा जाईल, सांग तरी!"

बराच वेळ पतीने तिच्या पायधरण्या केल्यावर ती शेवटी म्हणाली—"तुम्ही आपल्या डोक्याचा चमनगोटा करून माझ्या पायां पडलात तर मी पुन्हां नेहमीसारखी तुमच्यावर प्रेम करीन."

वररुचीने ती म्हणाली तसे केले आणि तिचा क्रोध शांत केला.

त्याच दिवशी संध्याकाळी नंद व त्याची राणी यांचा प्रणयकलह सुरू झाला. नंदाने राणीचा राग कमी करण्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला, पण काही फायदा झाला नाही.

शेवटी तो राणीला म्हणाला—"प्रिये, तुझ्या वांचून एक क्षणदेखील मी जिवंत राहणार नाही. मी तुझ्या पायां पडतो!"

"तुम्ही तोंडात लगाम घालून घ्या, मी तुमच्या पाठीवर बसते. तुम्ही घोड्या-

सारख खिकाळत माझं वाहन झालात तर माझ्या मनाचं समाधान होईल." राणी म्हणाली.

नंदाला कबूल व्हावे लागले.

दुसऱ्या दिवशी वररुची नंदाच्या दरबारात आला तेव्हां, नंदाला त्याच्या हेरांकरवी वररुचीला चमनगोटा कसा करून घ्यावा लागला होता हे कळले असल्यामुळे नंदाने वररुचीची थट्टा उडविण्याच्या हेतूने त्याला विचारले–"काय रे, वररुची! मुहूर्त वगैरे पाहिल्या शिवायच असे जावळ करून घेतले का रे?"

नंदाने प्रणयकलहप्रसंगी जे केले होते ते कळले असल्यामुळे वररुची म्हणाला–

"प्रभो! पुण्यकलहात यशस्वी व्हायचं असेल तर अनेक अवाच्य कामे करावी लागतात, हे आपल्याला माहीत नाही का? केली नाहीत तर पाऊल पुढे पडणे शक्यच नाही!"

नंद काय उत्तर देणार? गप्प राहिला.

माकडाने मगरीला ही गोष्ट सांगीतली व म्हणाले–"मूर्खा! या दोघांनी आपापल्या बायकांच्या मनाचे समाधान करण्यासाठी स्वतः कष्ट सहन केले, इतरांचा जीव धोक्यात घातला नाही. परंतु तू मात्र आपल्या मित्राचा जीव घ्यायला तयार झालास, पण सुदैवाने ते कळले. मागे एक गाढव रेंकू लागले व मेले तसेच आहे."

मगरीने ती गोष्ट सांगायला सांगितली व माकडाने ती सांगितली.

वाघाचें कातडे पांघरणारे गाढव

एका गावी एक धोबी रहात असे. त्याच्या जवळ एक गाढव होते. त्याला खायला मिळत नसे. म्हणून अशक्त झाले.

एकदा तो धोबी जंगलातून फिरत असता त्याला एक मरून पडलेला वाघ दिसला. त्याने विचार केला, आपल्या गाढवाच्या अंगावर या वाघाचे कातडे काढून लावावे व त्याला शेतात सोडावे. शेतकरी त्याला वाघ समजून त्याच्या

वाटेला जाणार नाहीत. गाढव खुशाल शेतात चरेल व धष्टपुष्ट होईल.

त्याप्रमाणे धोब्याने वाघाचे कातडे काढून ते आपल्या गाढवाच्या अंगावर पांघरून शिवून टाकले आणि शेतात सोडले. शेतकरी त्याला वाघ समजून शेतातून पळवून लावायला धजले नाहीत. गाढव उजाडेपर्यंत खूप चरून घरी परत आले. काही दिवसांनी ते इतके लट्ठ झाले की दारातून आत शिरणे देखील त्याला अशक्य झाले.

एके दिवशी रात्री ते शेतात चरत असतां दुरून एक गाढवीण रेकू लागल्याबरोबर ते देखील रेकू लागले. तेव्हां शेतकऱ्यांना कळले की ते वाघाचे कातडे पांघरलेले गाढव आहे. त्यांनी त्याला खूप बडवून ठार केले.

माकडाने गाढवाची गोष्ट पुरी केली त्याच वेळी पाण्यातून एक प्राणी बाहेर येऊन मगरीला म्हणाला–"अरे ए कराळमुखा! अरे, तुझ्या बायकोचा जीव भुकेने कासावीस झाला होता. तुला परत यायला उशीर झालेला पाहून तुझ्या बायकोने निराश होऊन आत्महत्या करून घेतली."

ते ऐकल्यावर मगर ओरडू लागली–"मेलो, माझ्यावर आकाशच कोसललं!

माझं घर या पुढे घर राहिलंच नाही. चांगल्या माणसाला बायको असेल तर घर. बायको नसेल तर ते घर नाही. बायको असेल तर वृक्ष वनस्पती किती सुंदर वाटतात? बायको नसेल तर राजवाडा सुद्धा ओसाड वाळवंटासारखा वाटतो. मित्रा, मी तुझ्याशी जे कपट नाटक केले त्या बद्दल क्षमा कर. मी परत जाऊन आपल्या बायकोच्या चितेवर प्राण सोडतो!"

ते ऐकून माकड म्हणाले–"तू आपल्या बायकोचा गुलाम आहेस व तिच्या बोटावर नाचतोस हे मला माहीत होते. आता तुझ्या बोलण्या-वागण्यावरून ती गोष्ट खरी

झाली. मूर्खा, अशी बायको मेल्याबद्दल रडतो आहेस? अशी बायको मेली तर तो क्षण सुखाचा समजून मेजवानी उडविली पाहिजे. अशा बायकोच्या सहवासात मनाला कधी शांती मिळत नाही. अशा बायकोसाठी तू आत्महत्या करणार? नको."

"मित्रा, तू म्हणालास ते बरेचसे बरोबर आहे. पण मी काय करू? मी बायकोला घालवून बसलो. घर गेले व तुझ्या-सारख्याची मैत्री घालवून बसलो. एका शेतकऱ्याच्या बायकोसारखा दोन्ही बाजूंनी फसलो." मगर म्हणाली.

"कोणती गोष्ट ती! ऐकू दे तरी!" माकड म्हणाले व मगर गोष्ट सांगू लागली.

शेतकऱ्याच्या बायकोची गोष्ट

पूर्वी एक शेतकरी दूर असलेल्या एका शेतात आपल्या सुंदर बायकोबरोबर संसार थाटून रहात असे. त्यांना मूलबाळ नव्हते. शेतकऱ्याचे उतारवय झाले होते. बायको तरुण होती म्हणून कोणी तरुण पुरुष दिसतो का पाही.

होता. त्याने तिच्या मनातली गोष्ट ओळखली व एकदां तिला भेटून म्हणाला– "हे सुंदरी, तुला मी पाहिले त्या क्षणापासून तुझ्यावर आपला जीव ओवाळून टाकला. नुकतीच माझी बायको मेली. मला आपलं म्हणणारा कोणी नाही. तू मला आपला मानून सुखी कर."

ती म्हणाली–"तसं तुला वाटत असेल तर मला काही हरकत नाही. आपण पळून जाऊ या. माझ्या नवऱ्याने पेटीत पुष्कळ पैसे जमा करून ठेवले आहेत. ते मी आणते. आपण सुखाने संसार करू."

"तुझा नवरा झोपल्यावर तू माझ्याकडे ये." तो दुष्ट माणूस म्हणाला.

तिने होकार दिला.

त्या दिवशी रात्री तिचा नवरा झोपला असतां त्याचा सर्व पैसा उचलून ती ठरल्या जागी आली. त्या दुष्ट माणसाला आनंद झाला. तो आनंदाने तिला बरोबर घेऊन निघाला.

भल्लूक मांत्रिक

[८]

[राजा दुर्मुख त्याच्या पाठीस लागलेल्या चांडाळ भल्लूकापासून स्वतःला वांचवीत उग्रदंड राक्षस दिसतांच घाबरून बेशुद्ध झाला. उग्रदंडाने त्याला शुद्धीवर आणण्यासाठी अंगरक्षकाला ओढ्याचे पाणी आणायला सांगितले. ओढ्याजवळ सोंड तुटलेला हत्ती होता. तो त्याच्या पाठीस लागला व धावू लागला. पुढे–]

उग्रदंड राक्षस हत्तीला येत असलेला पाहून चांडाळ भल्लूकाला म्हणाला–"काय रे हा तुटक्या सोंडेचा हत्ती तुझे वाहन आहे का? याला पाहून असे वाटते की हा रानटी हत्ती असावा."

"होय, रानटी हत्तीच तर आहे! तो जंगलात माझ्या आड आला नसता तर वांचला असता. मी आपला परशू त्याच्या सोंडेवर हाणला व त्याच्यावर चढून बसलो आणि त्याचे कान पिरगळून त्याला येथ-पर्यंत घेऊन आलो." चांडाळ भल्लूक म्हणाला.

त्यांचे बोलणे चालू असतां हत्ती त्यांच्या जवळ येऊन पोंचला. त्याला पाहून चोरांचा नायक नागमल्ल व त्याचे दोघे अनुयायी गुहेच्या बाजूला पळू लागले. तोंपर्यंत बेशुद्धावस्थेत पडलेला राजा दुर्मुख दचकल्या-सारखा उठला आणि पळत जाऊन झाडांच्या

आड लपला. अंगरक्षक घाबरून ओरडला आणि उग्रदंडाच्या पाठीमागे जाऊन उभा राहिला.

उग्रदंडाने आपली दगडाची गदा हत्तीवर उगारली व अंगरक्षकाला म्हणाला–"अरे, आतांपर्यंत तू माझा अंगरक्षक होतास आणि आतां मीच तुझा अंगरक्षक झालों, वाटते? भितरा, घाबरट कुठला!" असे म्हणत उग्रदंड हत्तीच्या वाटेवरून थोडा बाजूला सरकून उभा राहिला.

चांडाळ भल्लूक आपला परशू फिरवीत हत्तीसमोर जाऊन म्हणाला–"थांब! तू मला ओळखलें नाहीस का? मी चांडाळ भल्लूक आहे! तू माझे वाहन आहेस!"

[illegible] ही नव्हते, हत्तीने त्याला सोंडेने धरून वर उचलले व दूर फेंकणार इतक्यात उग्रदंड राक्षसाने उडी मारून हत्तीचा कान धरून पिरगळला आणि आपली दगडी गदा त्याच्या छातीत जोराने हाणली. त्या धक्क्याने हत्तीने चांडाळ भल्लूकाला सोंडेतून खाली सोडला आणि मोठ्याने ओरडत जमिनीवर आदळला. उग्रदंड चटदिशी पुढे गेला आणि हत्तीचे पुढले दोन्ही पाय धरून वर उचलीत ओरडला–"अरे, अंगरक्षका! पळ आणि झाडावरच्या वेली तोडून घेऊन ये. याचे पाय बांधून ठेवू या."

अंगरक्षक झाडीत शिरला. चांडाळ भल्लूक किंकर्तव्यविमूढ स्थितीत डोळ्यांची उघडझाप करीत डाव्या हाताने कपाळ धरून म्हणाला–"उग्रदंडा! माझ्या मंत्र-वलेल्या परशूपेक्षा तुझ्या अंगातले बळच जास्त शक्तिशाली आहेसे दिसते आहे. तू मला वांचविलेस, मी तुझा आभारी आहे. तुला काय पाहिजे ते माग, मी देतो!"

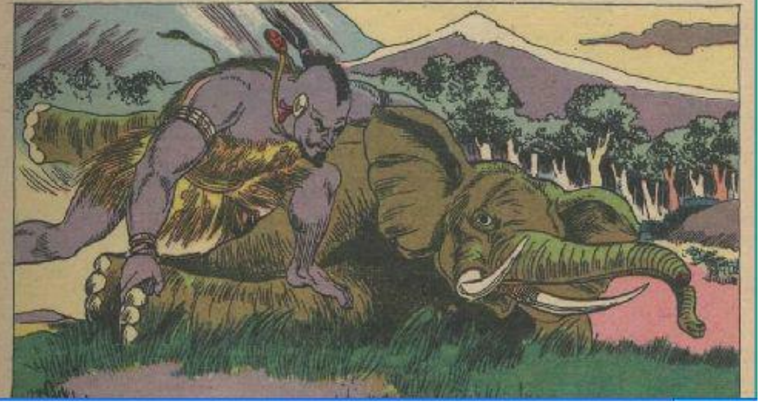
उग्रदंड चांडाळ भल्लूकाकडे हसत पहात म्हणाला–"मला काही मागायचेच असेल तर ते तुझा गुरू भल्लूक मांत्रिक याच्याच-कडे मागेन! आतां आधी ह्या भडकलेल्या हत्तीला काबत आणन कसा आवरायचा [illegible] व माझ्याबरोबर याचे पाय घट्ट धर पाहू!"

चांडाळ भल्लूक उग्रदंडाकडे चकित होऊन पहात म्हणाला–"माझ्या या वाहनाचे पाय मी धरू म्हणतोस? याहून जास्त अपमानाची गोष्ट ती काय असणार? तू पहात रहा, मी आपल्या परशूने या हत्तीच्या डोक्याची शंभर शकले उडवून टाकतो!" असे म्हणत त्याने परशु उचलला.

"अरे, बाबा, जरा थांब! तू चांडाळ म्हणून सारे आयुष्य घालविलेस आणि ही चळेलपणाची भाषा तू कोठे शिकलास रे? तू या हत्तीला ठार केलेस समज, तर तू ज्या कामासाठी आला आहेस ते काम पुरे करून आपला गुरु भल्लूक मांत्रिक याच्याकडे कसा काय जाशील?" उग्रदंडाने विचारले.

जमिनीवर पडलेला हत्ती उग्रदंडाच्या पकडीतून स्वतःला सोडविण्यासाठी ओरडत तडफडत उठण्याचा प्रयत्न करीत होता. उग्रदंड स्वतः त्याचे दोन्ही पाय जास्त घट्ट धरून हुंकार करीत मोठ्याने ओरडून म्हणाला–"काय रे अंगरक्षका! कोठे मेलास रे इतका वेळ? चार रानटी वेल तोडून आणायला इतका उशीर?"

"उग्रदंड मालक, आम्ही आलोच!" असे म्हणत चोरांचा नायक नागमल्ल व त्याचे दोघे अनुयायी एक जाडजूड मोठा वेल घेऊन आले. उग्रदंड त्यांना वेलाच्या दोरखंडाने हत्तीचे पाय घट्ट बांधून ठेवायला

सांगून म्हणाला–"ओहो, तर तुम्ही खरेखुरे चोर आहांत! केव्हां कोणती वस्तू कशा कामासाठी उपयोगी पडेल, म्हणून सर्व वस्तू कशा सांभाळून ठेवता तुम्ही!"

नागमल्लाने आपल्या अनुयायांना हत्तीचे पाय घट्ट बांधून ठेवायला सांगितले व म्हणाला–"उग्रदंड मालक! आम्ही जंगलातले प्राणीच नाही का! आपण इकडून जाण्यापूर्वी आमच्यावर एक कृपा केली पाहिजे!"

"हो, करीन, नक्की करीन! या चांडाळ भल्लूकाकडून तुमच्या तिघांची डोकी उडवायची, हेच ना?" उग्रदंडाने विचारले.

[illegible] अंगात कापरं भरल्यासारखं झालं. तो काही बोलणार इतक्यात चांडाळ भल्लूक–"हे शिरीषवन भैरव!" असे ओरडत आणि आपला परशू वर उचलून म्हणाला–"अरे, लबाड चोरांनो! तो दुर्मुख राजा कोठे आहे रे? त्याला कोठे लपवून ठेवला आहे तुम्ही? तुम्ही आत्तांच्या आत्तां सांगितले नाहीत तर तुमची डोकी उडालीच समजा!"

चोरांचा नायक नागमल्ल थरथर कांपत म्हणाला–"भल्लूक मालक! आपण डोके उडविलेत तर त्या दुर्जयशेट, की दुर्मुख राजाचा शोध कसा लागणार? तो इकडेच कोठे बेशुद्ध होऊन पडला असला पाहिजे की हो!"

"मी तेच तर विचारतो आहे की तो कोठे आहे? त्याचे डोके कापून नेले नाही तर तो भल्लूक मांत्रिक माझे डोके उडवील ना!" चांडाळ भल्लूक म्हणाला.

तोपर्यंत नागमल्लच्या दोघां अनुयायांनी हत्तीचे दोन्ही पाय छान घट्ट बांधून ठेवले होते. तरी हत्ती आपल्या मागच्या पायावर उभा राहण्यासाठी धडपडत होता. त्याच वेळी अंगरक्षक एक मोठा थोरला जंगली वेल घेऊन तेथे आला.

उग्रदंड नागमल्लच्या दोघां अनुयायांना अंगरक्षकाने आणलेल्या वेलाने हत्तीचे

[illegible]
म्हणाला–"काय रे अंगरक्षका! काय रे एवढ्याशा कामाला एक महिना लावलास? काहीतरी लपवालपवीचे काम करीत होतास, होय की नाही? झाडीत पळून गेलेल्या दुर्मुख राजाला कोठेतरी आड लपायला मदत करायला गेला होतास, होय की नाही?"

तो प्रश्न ऐकून अंगरक्षक दचकल्या सारखा होऊन म्हणाला–"उग्रदंड महाराज! आतां मी त्या राजाचा अंगरक्षक नाही, आपला अंगरक्षक आहे की हो!"

चांडाळ भल्लूक दोन पावले पुढे येऊन दांत ओठ चावून अंगरक्षकाला म्हणाला–"काय रे, तो दुर्मुख कोठे लपला आहे, तुला माहीत आहे, तुझ्या चेहऱ्यावरूनच ते कळते आहे. खरं सांगतोस की तुझी मान उडवूं?" असे म्हणत त्याने आपला परशू उचलला.

अंगरक्षक घाबरून ओरडत उग्रदंडाच्या आड पळत जाऊन उभा राहिला व म्हणाला–"उग्रदंड महाराज! आपल्या अंगरक्षकाचे रक्षण करणे आतां आपल्याच हातात आहे."

उग्रदंड अंगरक्षकाची मान धरून त्याला पुढे ओढून म्हणाला–"तो दुष्ट राजा कोठे लपला आहे, हे तू खरे सांगितले नाहीस तर तुझ्या शरीरातल्या अवयवांपैकी फक्त

डोके वांचविणे मला शक्य होणार नाही. रानातल्या वेली तोडून आणायला तू गेला होतास तेव्हां तुझा तो पळून गेलेला मालक तुला भेटला होता. त्याच्याशी तू काहीतरी कानगोष्टी करून तू इकडे आलास, होय की नाही? काय काय झालं ते तू खरे सांगितले नाहीस तर तुला मी या हत्तीच्या सोंडेत देईन." असे म्हणत अंगरक्षकाला खाली जमिनीवर पडलेल्या हत्तीकडे ओढून नेऊ लागला.

अंगरक्षक जीव गेल्यासारखा मोठ्याने ओरडून व दोन्ही हात जोडून म्हणाला–"दंड महाराज, आपले पाय धरतो आणि स्वतःचे कान धरतो. त्या महाराजांनी

मला आपले अर्धे राज्य देऊ केल. काही वाटेल ते करून आपल्या दोघांच्या डोळ्यांत धूळ फेकून उदयगिरीला आपण दोघे पळून जाऊ या. म्हणाला. त्यानंतर मला अर्धे राज्य देऊन माझा राज्याभिषेक करून देतो, असे ही म्हणाला."

"म्हणजे त्याच्या बोलण्यावर तू विश्वास केलास!" म्हणत उग्रदंड राक्षस मोठ्याने हसला व म्हणाला–"अरे, अंगरक्षका! तू मनुष्य होऊन एका माणसाच्या बोलण्यावर विश्वास करतोस म्हणजे आश्चर्यच आहे! उदयगिरीला पोचल्यावर तुझा राज्याभिषेक नाही; शहराच्या मध्यभागी तुला सुळावर चढविले जाईल!"

बरोबर आहे, दंड महाराज! मी आतां कोठे जाणार नाही, आपल्या बरोबर अंगरक्षक म्हणून राहून उरलेले आयुष्य घालवितो." अंगरक्षक गयावया करीत सांगू लागला.

चांडाळ भल्लूक इतका वेळ ते सर्व, काही बोलल्याशिवाय ऐकत होता तो "जय भल्लूक मांत्रिका!" म्हणून ओरडला. त्याच्या आवाजाने सर्व जंगल हादरले, म्हणाला–"आता या गप्पा बंद करा. मी इकडे कोणत्या कामासाठी आलो, आणि तुमचा हा तमाशा काय चालला आहे? भल्लूक मांत्रिकाचा अपमान करणाऱ्या उदयगिरीच्या राजाला त्या दुर्मुखाला आणून समोर उभे केले पाहिजे. तसे केले नाहीत तर तुमची सर्वांची डोकी एकामागून उडवून एका वेलात ओवून गळ्यात घालीन."

ते ऐकून उग्रदंड राक्षसाला राग आला. म्हणाला–"चांडाळ भल्लूका! तुझ्या अंगात इतक्या सर्वांची डोकी उडविण्याची शक्ती आहे तर, काय रे?"

चांडाळ भल्लूक ते ऐकून संतापला, डोळे वटारून पहात व आपला परशू उगारून म्हणाला–"हा परशू म्हणजे काय वाटलं तुला? भल्लूक मांत्रिकाने मंत्रवलेला आहे· याच्यासमोर उभा राहून कोणी जिवंत

म्हणत त्याने एक उग्रदंड उभा होता तिकडे एक पाऊल टाकले.

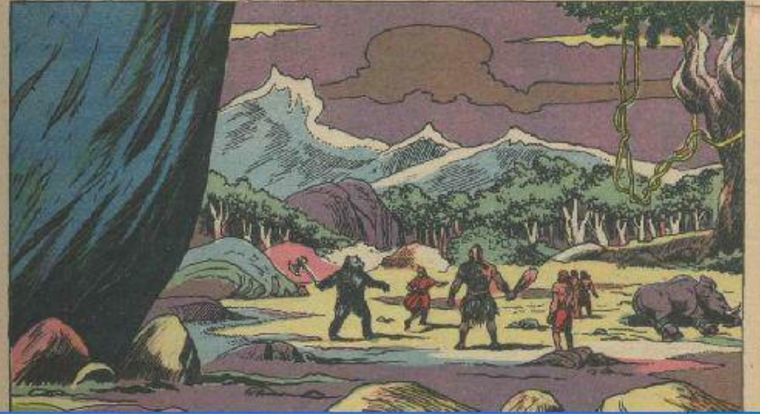
उग्रदंड राक्षस दोन पावले मागे सरत म्हणाला–"चांडाळ भल्लूका! थोडा शांत हो! आपण दोघांनी परस्परांच्या शक्तीची परीक्षा घेतली तर येथे आहेत त्या सर्व दुष्टांना आपण स्वतःच मदत केल्यासारखं होईल. मला वाटतं मी तुला हे पूर्वी एकदां सांगितले आहे!"

"ते ठीक आहे रे! पण दुर्मुखराजाच्या डोक्याचे काय? ते घेतल्याशिवाय मी भल्लूक मांत्रिकाकडे कसा काय जाणार?" चांडाळ भल्लूक म्हणाला.

"त्या राजाचा शोध लावण्यासाठी आपण सगळे हे अरण्य हिंडून पाहू या. राजवाड्यात राहणारा आणि फुलबागांत हिंडणारा हा राजा जंगलात कोठेही एकटा जाणे शक्य नाही." उग्रदंड म्हणाला.

सर्वजण दुर्मुख राजा पळून गेला होता त्या बाजूला निघाले. तितक्यात त्यांना दुरून एक मोठी किंकाळी ऐकू आली व त्याच्या पाठोपाठ हे शब्द त्यांना ऐकू आले. "अरे लौकर बाण सोड, मी उदयगिरीचा राजा आहे! मी आपले अर्धे राज्य तुला देईन."

तो आवाज दुर्मुख राजाचाच होता. अंगरक्षक रागाने त्या दिशेला पळत जात ओरडला–"मला देतो म्हणाला होता अर्धे

राज्य आणि ते दुसऱ्या कोणाला देतो आहे का? मला नाही ते मान्य होणार!"

अंगरक्षक गेला तेव्हां त्याला राजा दुर्मुख एका झाडाच्या टोकाला चढून बसला होता व त्याला धरण्यासाठी एक चित्ता झाडावर चढत असलेला दिसला. झाडाखाली एक रानटी जातीचा माणूस धनुष्यावर बाण ठेवून नेम धरून उभा असलेला दिसला.

अंगरक्षकाला पाहून राजा दुर्मुख जिवांत जीव आल्यासारखा मोठ्याने ओरडला– "अरे, अंगरक्षका? पाहतो काय आहेस? हा वाघ मला खाणार आहे. त्याला बाण मारून ठार कर! त्या मूर्ख जंगली माणसाच्या हातातून धनुष्यबाण ओढून घे!"

ते ऐकून अंगरक्षक थोडा चिडल्या सारखा म्हणाला–"महाराज! चित्त्याला मारले तर अर्धे राज्य देईन, हे आपणच म्हणालात ना?"

"होय रे बाबा, मीच! माझ्या अंगावर तो उडी मारील त्याच्या आधी त्याला

"आम्हां दोघांना अर्धे अर्धे राज्य देऊन टाकलेत तर आपल्याला काय उरणार महाराज?" अंगरक्षकाने शांतपणे विचारले.

"माझा जीव रे, माझा जीव!" राजा मोठ्याने ओरडला.

त्या रानटी माणसाने एकदा दुर्मुखाकडे व एकदां शेजारी उभा असलेल्या अंगरक्षकाकडे भोळ्या नजरेने पाहिले व म्हणाला– "मला तुमचे राज्य नको. अर्धे राज्य ही नको. फक्त पांच वराह दिलेत तरी पुरे!" असे म्हणत त्याने चित्ता राजावर उडी टाकणार इतक्यात बरोबर नेम धरून बाण सोडला.

बाण वर्मी लागला आणि कळवळल्यासारखा मोठ्याने ओरडत चित्ता आणि त्याचा पंजा लागल्यामुळे फांदी हातातून सुटल्यामुळे राजा दोघे झाडावरून खाली पडले. (क्रमश:)

गळ्याची कसोटी

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही, तो झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा, या जगात कोणत्याही गोष्टीचे मूल्य ठरविणे अशक्य आहेसे वाटते. हेच पहा ना, तू एवढे श्रम करीत आहेस त्याचं काय मूल्य आहे? मूल्य ठरविणे हे एखाद्या मानवातीत शक्तीवर सोडून द्यावे तर तेही निरर्थकच ठरते. त्याचे एक उदाहरण म्हणून मी तुला संगीताचा एक चाहाता अशा कांतिवर्मा नांवाच्या राजाची गोष्ट सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

वसंत नावाच्या एका राज्याचा कांतिवर्मा नावाचा एक राजा होता. तो संगीत-

वेताळाच्या गोष्टी

शास्त्राचा तज्ज्ञ आणि चाहता होता. तो दररोज संगीत ऐकून त्या आनंदात मग्न होऊन सर्व जगाला विसरून जात असे. परंतु तो ज्याचे गायन एकदां ऐकले त्याचे पुन्हां ऐकत नसे. कारण कोणतेही गाणे किती चांगलं झालं तरी त्यात काही ना काही तरी दोषच त्याला आढळून येई. त्याच्या मते गायकाचा आवाज मुख्य करून चांगला असला पाहिजे. परंतु कोणाचाही आवाज उत्तम व निर्दोष असल्याचे त्याला किंवा त्याच्या दरबारातील कोणाला कधी आढळून आले नाही.

दररोज गाण्याच्या बैठकी होत. दररोज एक नवा गवई येऊन गाणे म्हणे. काही

रसिकांना असह्य वाटत होते. तरी राजाने उत्तम गायकाचा शोध चालूच ठेवला.

एकदां रात्री राजाला झोपेत सरस्वतीचा दृष्टांत झाला. देवी म्हणाली–"दक्षिणेकडे अरण्यात जाऊन पाहिलेस तर एका वडाच्या झाडाखाली एक फार मोठा महिमा असलेली वीणा तुला सापडेल. तू ती घेऊन ये. तिचा तुला उपयोग होईल. ती वीणा समोर ठेवून कोणी गाणे म्हटले तर गाणाऱ्याचा आवाज कसा आहे हे वीणा सांगेल. एवढेच नव्हे तर आवाजाला अनुरूप असे गाणाराला रूपही मिळेल." असे सांगून देवी अंतर्धान पावली.

ते स्वप्न असल्याची गोष्ट झोप मोडल्यावर कांतिवर्माच्या लक्षात आली. परंतु ते स्वप्न राजाला इतकं खरं वाटलं की दुसऱ्या दिवशी राजा दक्षिणेकडच्या जंगलात त्या वीणेच्या शोधार्थ निघाला आणि आश्चर्य म्हणजे, खरोखरच एका वडाच्या झाडाखाली त्याला एक वीणा सापडली.

तो ती वीणा घेऊन परतला. त्याने श्रद्धा भक्तिपूर्वक त्या वीणेची पूजा केली आणि ज्या दिवाणखान्यात गायनाच्या बैठकी होत तेथें नेऊन ठेवली.

त्या दिवसापासून जो कोणी गवई येई त्याला त्या वीणेचा महिमा राजा सांगे, की

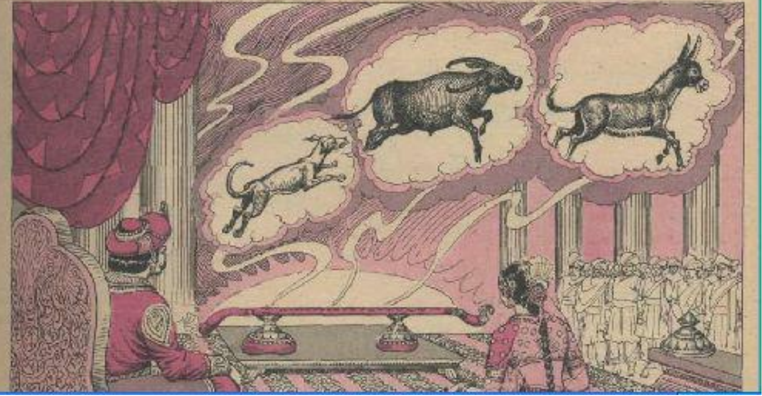
सांगेल आणि तिने जे मत दिले असेल त्या प्रमाणे गवयाला रूपही प्राप्त होईल!

त्या सूचनेचा अर्थ न कळल्याने म्हणा किंवा त्या सूचनेकडे दुर्लक्ष करून एका गवयाने गाणे म्हटले तेव्हां वीणा म्हणाली– "गार्दभ स्वर!" आणि त्या पाठोपाठ त्या गवयाला गाढवाचे रूप आले आणि तो बैठकीतून गाढवासारखा रेकत पळून गेला.

ही गोष्ट घडली त्याच्या नंतर तीन दिवस त्या वीणेच्या भीतीने कोणी गवई गाणे म्हणायला तयारच झाला नाही. परंतु चवथ्या दिवशी दुरून कोणीतरी गानकला कोविद आला. त्याने वीणेसमोर बसून गाणे म्हटले. तो थांबताच वीणा म्हणाली– "रेड्याचा गळा!" लगेच त्या गवयाला रेड्याचे रूप मिळाले आणि तो तेथून ओरडत पळून गेला.

त्याच्या दुसऱ्या दिवशी आणखी एक जण, मोठ्या आत्मविश्वासाने गाणे म्हणू लागला. पण वीणा "कुत्र्याचा आवाज!" म्हणाली. लगेच तो कुत्रा होऊन भुंकत बैठकेतून पळून गेला.

ते सर्व राजकन्या पहात होती. ती संतापली व स्वत: वीणेसमोर बसून गाणे म्हणू लागली. तिचा गळा फार गोड होता. तिचे गाणे श्रोते तन्यय होऊन ऐकत होते. ती थांबताच वीणा "कोकिलकंठ!" म्हणाली. त्या पाठोपाठ राजकन्या कोकिळा होऊन तेथून उडून गेली.

बैठकीत हजर असलेल्या प्रत्येकाला वीणेचा इतका राग आला की त्यांनी वीणेचा चक्काचूर केला. परंतु तेवढ्यावर राजाचे समाधान झाले नाही. राजाने वीणेचे तुकडे गोळा करून ते जाळून भस्म केले. परंतु आश्चर्य म्हणजे वीणेच्या मुळे ज्यांचे ज्यांचे रूप पालटले होते त्यांना पुन्हा स्वतःचे रूप प्राप्त झाले.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला– "राजा! साक्षात् सरस्वतीने दिलेली ती वीणा होती. परंतु कांतिवर्माला किंचित देखील तिचा उपयोग झाला नाही. या उलट राजाला इतके कष्ट सहन करावे लागले त्याला आतां काय म्हणावे?" याचे समाधानकारक उत्तर माहीत असून तू दिले नाहीस तर परिणाम तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायांवर लोळू लागतील."

विक्रमादित्य म्हणाला–"कांतिवर्मा हा संगीतशास्त्राचा चाहाता होता, असे दिसून [illegible] दारू प्यायची संवय झाली की दारुड्या जसा स्वतःला आवरू शकत नाही व मिळेल ते पितो तसा कांतिवर्मा गाणे येते असे म्हणणाऱ्या प्रत्येकाकडून गाणे म्हणवून घेई व कंटाळा आला तरी, आता कोणाचे गाणे ऐकणार नाही असे ठरवूही शकला नाही. संगीताचा चाहाता चांगले गाणेच ऐकतो.. त्याला स्वप्नात दिसली ती सरस्वतीच होती असे मानले तर तिने त्याला ज्ञानोदय व्हावा यासाठी ती वीणा दिली होती. कारण श्रोत्रेंद्रिय हेच उत्तम किंवा सुमार गाण्याची कसोटी लावण्यास पुरेसे असते. उच्च किंवा कमी प्रतीच्या गाण्याची व गळ्याची कसोटी पहायला कृत्रिम साधने कुचकामाचीच असतात, ही गोष्ट कांतिवर्माला शेवटी कळली असली पाहिजे."

अशा प्रकारे राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

स्वर्गप्राप्तीचा मार्ग

छोटू मंगलपूर गावाच्या वेशीवर पोचला तेव्हा त्याला एक विचित्र दृश्य पहायला मिळाले. गावाला लागून जी शेते होती त्यांत पेरणी झाली होती, परंतु काही दम पिकात दिसत नव्हता. जमिनीला चिरा व भेगा पडू लागल्या होत्या. पीके वाळून चालली होती. परंतु त्याला लागून एक तलाव होता त्यात मात्र काठापर्यंत तुडुंब भरलेले पाणी होते!

आणखी थोडे अंतर चालून गेल्यावर छोटूला आणखी एक विचित्र गोष्ट पहायला मिळाली. एका जागी चिंचेची, आंब्याची वगैरे मोठमोठी झाडे होती. त्यांना आळी करून काही लोक केळीच्या मळ्याला पाणी लावतात तसे पाणी लावीत होते!

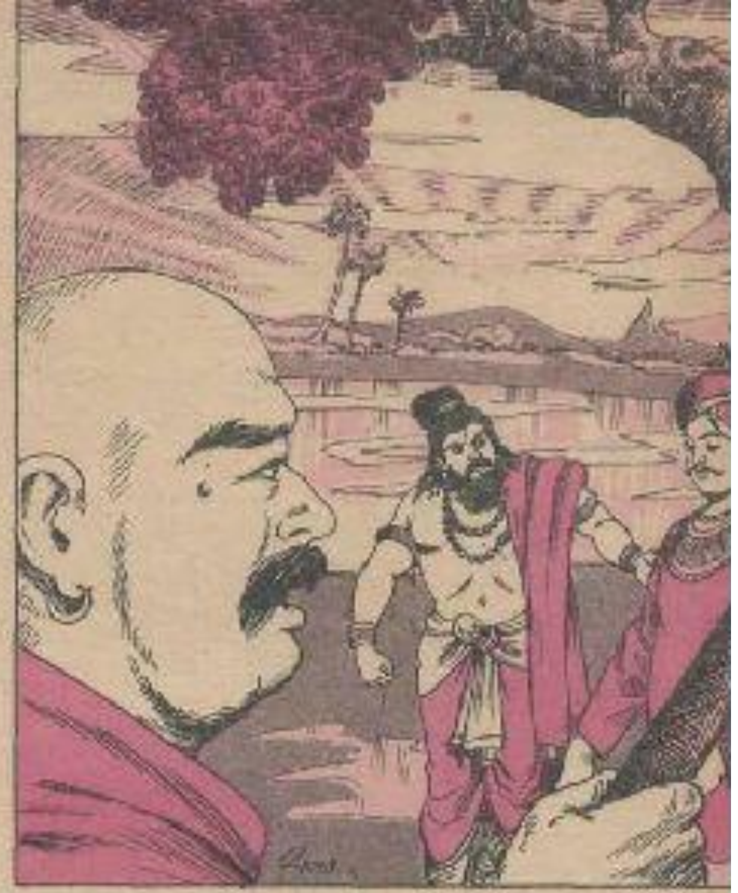
"या गावच्या लोकांची डोकी फिरली तर नाहीत?" मनाशी म्हणत छोटूने अभावी काम करीत असलेल्या लोकांना जाऊन शेतात विचारले–"काय हो? एका बाजूला पाण्याच्या अभावी पिके वाळून जात आहेत तर दुसरीकडे चिंच, आंबा या सारख्या मोठमोठ्या झाडांना पाणी लावत आहेत हे काय? तळ्यात एवढे पाणी असतां पीके वाळून जाण्याचे दुर्दैव कां नशिबी यावे तुमच्या सर्वांच्या?"

शेतकरी म्हणाले–"तलावातले पाणी आमच्या शेतात कसे येणार हो? हे तळे जमिनदाराचं आहे व शेते आमची आहेत. ती चिंचेची, आंब्याची झाडे सुद्धा जमिनदाराचीच आहेत. देवाच्या कृपेने चुकून कधी पाऊस पडला तरच आमच्या शेतात पिके पिकणार! आमचं भाग्य, आणखी काय?"

छोटूला भयंकर राग आला. म्हणाला– "तुम्ही आहांत खुळे. तळे असेल जमिन-

[illegible] त्या तांब्यातून काय फेकून टाकता आहां ?"

संन्यासी स्मित करून म्हणाला—"होय रे, बाबा ! मी तांब्यात ताजे पाणी मिळावे म्हणून खटपट करतो आहे. परंतु या तळयातले बरंचसं पाणी शिळेच दिसतं आहे. मी त्या लोकातून इतका दूर चालून आलो ती माझी मेहनत फुकट गेली. का म्हणून नाही विचारलेस ? आकाशात लोंब कळत असलेल्या एका पापी माणसाला स्वर्गांत पोचवायचं आहे, त्यासाठी ताजं पाणी हवं आहे !"

जमिनदाराचे औत्सुक्य थोडे वाढले. त्यानें छोटूला तेथून जाऊ न देता विचारलं—"काय हो, आकाशात कोणी पापी लोंब-कळतो आहे, म्हणतां ? आणि त्याच्यासाठी ताजं पाणी ? त्या पाप्यासाठी या तलावाच्या पाण्याची का गरज वाटली ? त्या लोकांतून तुम्ही चालत येण्याचं कारण ? कृपा करून सविस्तर सांगाल का ?"

उत्तरादाखल छोटू म्हणाला—"मी पर-लोकवासात राहतो. स्वर्गांतून आलो आहे. या तलावाचा मालक रामचंद्र बहादुदुर स्वर्ग किंवा नरक या दोन्हींपैकी एकातही न जातां आकाशात लोंबकळतो आहे. फार कष्टात आहे बिचारा ! त्याचा बाप राव-बहादुदुर स्वर्गांतून आपल्या मुलाच्या यातना पाहून दु:खी होतो आहे. या तळयातले ताजे पाणी आणून मुलावर प्रोक्षण केले तर त्याचा उद्धार होईल, असे देवांना सांगून त्यांच्या परवानगीने त्याने मला या कामासाठी इकडे पाठविले आहे. परंतु आतांचा जमिनदार फार मोठा पापी आहे, म्हणे ! तळयाखालची शेते वाळून चालली असूनही त्याने गेल्या वर्षी तळयाचं पाणी सोडलं नाही, म्हणून तळयात शिळं पाणीच राहिलं, ताजं आलंच नाही. आतां त्या पाप्याचा उद्धार कसा होणार ?"

जमिनदार भीतीने थरथर कापत म्हणाला—"काय हो, या तळयाचं पाणी इतकं पवित्र आहे का ?"

"या पाण्याचं महत्व तुला काय कळणार? या तळ्याच्या पाण्यात हिमालयातून निघणाऱ्या पवित्र नद्यांचं पाणी येऊन पडत आहे. म्हणून जमिनदाराचे दोन्ही मृतात्मे या पाण्यावरच तर अवलंबून आहेत. राव बहाद्दुरांनी या तळ्याचं पाणी शेजारच्या शेतकऱ्यांच्या शेताला पुरविलं आणि उरलेलं आपल्या शेताला लावलं. आपलं पीक निघालं नाही तरी हरकत नाही, परंतु गरिबाची पिकं निघाली पाहिजेत हे व्रत त्यांनी पाळलं. हे पुण्य करून ते स्वर्गाला गेले. त्यांचा मुलगा राजाराम बहाद्दुर स्वार्थी निघाला. स्वतःचं पोट भरल्यावरच तो इतरांना देत असे. स्वतःच्या शेताला पाणी लावून उरलेलं इतरांच्या शेतात सोडीत असे. म्हणून तो स्वर्गाला गेला नाही व नरकातही गेला नाही. मध्ये लोंबतो आहे. राव बहाद्दुर उत्तम होता, त्यांचा मुलगा मध्यम आणि आतां आहे तो अधम निघाला."

व म्हणाला– "मीच तो अधम, स्वामी! आपल्याला पुण्य लाभेल मला स्वर्गप्राप्तीचा मार्ग दाखवा!"

छोटूने जमिनदाराला हात धरून उभे केले व म्हणाला–"घाबरू नकोस, पापभीरूला कसलीच भीती नसते. सर्व पापातून तुला मुक्ती लाभेल. मी सांगतो तसे तू केलेस तर स्वर्गप्राप्तीचा मार्ग तुलाच काय तुझ्या बापालातुद्धा मिळेल! पुण्याचे फळ तुझ्या आजोबांना मिळालं व तुझ्या पापाचं फळ तुझ्या बापाला भोगावं लागत आहे. तू आतां काही पुण्यकार्य केलेस तरच तुझ्या बापाचा उद्धार होईल! पूर्वी तू केलेस ते सर्व विसर व नवीन जीवन सुरू कर. तू यापुढे तळ्याचं पाणी शेतकऱ्यांच्या शेतांना सोडीत जा. पुढे कधीही शेते वाळून देऊ नकोस."

त्यानंतर लौकरच जमिनदाराला एक थोर व उदार दानी म्हणून नावलौकिक मिळाला. त्याच्या तळ्यात दर वर्षी ताज्या पाण्याची भर पडू लागली.

सोळा हजार रुपये

कांचीवरम नगरी कृष्णमूर्ती नावाच्या एका गृहस्थाला वेंकटेश व शोभनाद्री नावाचे दोन मित्र होते.

कृष्णमूर्तीजवळ वडिलोपार्जित एक घर व आयुष्यभर पुरतील एवढे पैसे होते. ही गोष्ट ओळखूनच दोघे मित्र त्याला चिकटून होते. दोघे त्याला एकदां म्हणाले–"मित्रा, तुझे पैसे नुसते तिजोरीत ठेवलेस तर त्यांचा काय उपयोग? ते भांडवल घालून व्यापार केलास तर एकेका रुपयाचे दहादहा रुपये मिळविता येतील."

कृष्णमूर्ती म्हणाला–"बाबांनो! मला व्यापाराचा अनुभव नाही."

"काही नाही रे! तू भांडवल लाव आम्ही व्यापार व्यवहार सर्व पाहतो." दोघे मित्र म्हणाले.

कृष्णमूर्तीच्या भांडवलावर व्यापार सुरू झाला. मित्रांवर सर्व व्यवहार सोडून देऊन कृष्णमूर्ती घरी स्वस्थ बसून राहिला. दोघां मित्रांनी भांडवल व त्यावर झालेला फायदा सर्व गिळंकृत केला आणि व्यापारात नुकसान झाल्याचे सांगून दिवाळे काढले. आपले धन अपहरण करून दोघांनी प्रत्येकी पांचपांच हजार रुपये बँकेत टाकले असल्याची गोष्ट शेवटपर्यंत कृष्णमूर्तीच्या लक्षात आली नाही आणि कळले तेव्हां दोघांनी मित्रद्रोह केल्याचा त्याला रागही आला नाही. तो पूर्ववत मैत्रीच्या भावनेने त्यांना भेटत राहिला.

पुढे काही दिवसांनी तो आजारी पडला आणि एकदा जी खाट धरली ती शेपटपर्यंत सुटली नाही. आपण या जगात फार दिवसाचे पाहुणे राहिलो नाही, असा विचार करून त्याने शोभनाद्रीकडे भेटायला यायला निरोप पाठविला. तो आल्याबरोबर कृष्णमूर्ती त्याला म्हणाला–"शोभनाद्री! तू माझ्यावर थोडा उपकार करशील का?"

काय रे, कसला उपकार?" शोभनाद्रीने विचारले.

"आता मी किती दिवसाचा पाहुणा राहिलो रे? जाण्यापूर्वी माझं जे आहे ते कोठे आहे हे बायकोला सांगण्याची वेळ आली आहे. परंतु तुला माहीत आहेच, माझी बायको म्हणजे स्वभावाने खर्चिक आहे. पैसे हातात आले की दोन दिवसात त्यांचा फडशा होऊन जाईल." कृष्णमूर्ती म्हणाला.

कृष्णमूर्तीजवळ आणखी पैसे आहेत तर, याची खात्री होताच शोभनाद्रीच्या तोंडाला पाणी सुटले. 'लबाड इतके दिवस कधी बोलला नाही!' असा मनात विचार क[illegible] म्हणालास, बाईच्या हातात पैसा आणि पुरुषाच्या हातात मूल वाढत नाहीत, म्हणतात ते खोटे आहे का?"

व्यापारधंद्यात मी जे घालवून बसलो, त्याशिवाय माझ्याजवळ आणखी सोळा हजारांपर्यंत रक्कम आहे. ते पैसे हजार हजार रुपये याप्रमाणे माझ्या घरातल्या चार खोल्यांत प्रत्येकी चार खड्डे खणून कोपऱ्यात पुरून ठेवले आहेत. परंतु माझ्या बायकोला ही गोष्ट माहीत नाही व कोणाला ती गोष्ट कळू देतां कामा नये. वर उपकार एवढाच कर," असे म्हणत तू माझ्या कृष्णमूर्ती श्वास लागल्यासारखा गप्प झाला.

"बोल रे, बोल!" शोभनाद्री म्हणाला.

"तू मधूनमधून येऊन आमच्या घरची परिस्थिती येऊन पहात जा. माझ्या बायकोला पैशाची गरज भासेल तेव्हां तिला फक्त एका खड्ड्याची गोष्ट सांगून तो खणून त्यातले पैसे वापरायला सांग." कृष्णमूर्ती म्हणाला.

"मी तुम्ही सांगितलेत तसे सर्व करतो. तुम्ही माझ्यावर सोडा आणि निश्चित व्हा." असे सांगून शोभानाद्री निघून गेला.

त्याच दिवशी संध्याकाळी कृष्णमूर्तीने वेंकटेशाकडे निरोप पाठवून त्याला भेटीला बोलाविले. त्यालासुद्धा सोळा खड्यात ठेव पुरून ठेवली असल्याचे गुपित सांगून शोभनाद्रीला त्याने सांगितलं होतं तसंच सांगून म्हणाला—"तू माझ्यावर एवढी कृपा कर आणि हे गुपित शोभनाद्रीलासुद्धा सांगू सकोस. त्याच्यावर माझा विश्वास नाही, म्हणून तर मी तुला बोलावून सांगितले."

"त्याच्या कानापर्यंत ही गोष्ट मी कां जाऊ देईन. तू अगदी बेफिकीर रहा. मी सर्व पाहून घेतो." असे त्याने अगदी विश्वासाच्या शब्दात सांगितले.

कृष्णमूर्ती वारल्यानंतर पुढे काही दिवसांनी कृष्णमूर्तीची बायको रुक्मिणी शोभनाद्रीकडे जाऊन म्हणाली—"भाऊजी, मला पैशाची फार गरज आहे हो! पंचवीस रुपये देता का? मागाहून परत करीन."

"माझ्याजवळ कोठे आहेत हो पैसे वहिनी? शिवाय तुम्ही असे कर्ज काढून किती दिवस काढणार? तुम्ही आपलं घर विकलंत तर एक हजार रुपये सहजी मिळू शकतील. तसं करायला काय हरकत आहे?" शोभनाद्री म्हणाला.

"मला ही गोष्ट सुचलीच नाही. विकायचं ठरविलं तर रात्री ठरवून मी उद्यां तुम्हांला सांगते." ती म्हणाली.

इकडे दोघांचं हे बोलणं झालं आणि कर्मधर्मसंयोगाने रात्री वेंकटेश सवयीप्रमाणे

कृष्णमूर्तीच्या घरी चौकशीला गेला. तेव्हां कृष्णमूर्तीच्या बायकोने शोभनाद्री म्हणाला ते सांगून विचारले—"काय हो एक हजार रुपये कमी नाहीत का?"

वेंकटेश म्हणाला—"एक हजारच? तुम्ही विकायचंच ठरविलंत तर मी पंधराशे द्यायला तयार आहे!"

दुसऱ्या दिवशी कृष्णमूर्तीच्या बायकोने वेंकटेश म्हणाला ते शोभनाद्रीला सांगितले. "मी दोन हजार देतो!" तो म्हणाला.

सोळा हजार रुपये या घरात पुरून ठेवलेले आहेत. दोन हजार रुपये दिल्यास आपले काहीच नुकसान नाही. फुकटात चवदा हजार पदरात पडतील. परंतु नेहमी-

प्रमाणे वेंकटेश संध्याकाळी आला. त्याने अडीच हजार द्यायचे कबूल केले. अशातऱ्हेने त्या दोघांची चढाओढ दररोज होत राहली, जणुकाही लिलावाची बोलीच चालू होती. शेवटी शोभनाद्री दहा हजार रुपये द्यायला तयार झाला. दहा हजार गेले तरी हजार तरी मिळतीलच, या विचाराने.

रुक्मिणी इतकी वेडी नव्हती. वेंकटेश आणखी किंमत वाढवतो का विचारून पहायचं तिने ठरविलं.

वेंकटेशने किंमत वाढविली नाही. तो शोभनाद्रीला भेटून म्हणाला–"काय रे, तू त्या घराला दहा हजार द्यायला तयार झाला आहेस, म्हणे! तुला त्यात काय मिळणार आहे रे?"

"तू तरी तुला काय मिळणार म्हणून एवढी किंमत वाढविलीस रे?" शोभनाद्रीने टोमणा मारला.

दोघे परस्परांकडे डोळे मिचकावीत स्मित करून पाहू लागले. खरे गुपित दुसऱ्याला कळले वाटते म्हणून दोघांपैकी प्र[illegible] वेंकटेश शोभनाद्रीला म्हणाला–"तू दहा हजार कोठून आणणार रे? तुझ्या नावावर बँकेत पांचच हजार तर आहेत?"

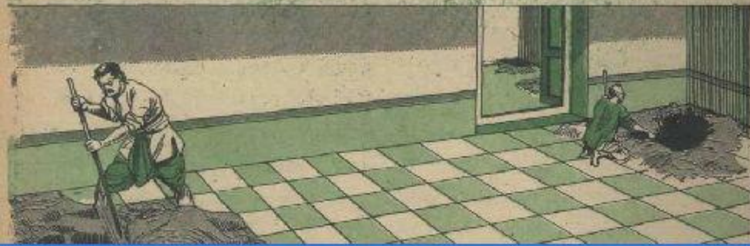
"तुझ्या नावावरसुद्धां पांच हजारच आहेत ना बँकेत? ती रक्कम मला कर्जाऊ दे. एका आठवड्याने परत करतो." शोभनाद्री म्हणाला.

"ते नाही जमणार. तुझे पांच हजार व माझे पाच हजार देऊन ते घर आपण दोघे आपल्या दोघांच्या नावावर लिहून घेऊ या." वेंकटेश म्हणाला.

"मान्य आहे मला!" शोभनाद्री म्हणाला.

कृष्णमूर्तीला फसवून त्यांनी मिळविलेले पाचपाच हजार रुपये रुक्मिणीला आणून देऊन त्यांनी घर आपल्या दोघांच्या नावावर लिहून घेतले.

त्यानंतर दोघे एक कुदळ घेऊन घरातला एक कोपरा खणू लागले. परंतु किती खणलं तरी हंडा किंवा ठेव सांपडली नाही.

च्यवन

च्यवन हा भृगू ऋषी व पुलोमा यांचा मुलगा होता. त्याने घोर तपश्चर्या केली व दीर्घकाल तपश्चर्या करीत असतां वृद्ध झाला. त्याच्या अंगावर व चारी बाजूला एक वारूळ झाले.

वैवस्वत मनूचा मुलगा शर्याति सपरिवार व सुकन्या नामक आपल्या मुलीसह वन-विहार करीत च्यवन तपश्चर्या करीत होता त्या जागी आला. च्यवन तपश्चर्या करीत होता त्या वारुळातून ज्योतीची किरणे येत असलेली पाहून सुकन्येने वारुळ खणविले.

तपोभंग झाल्यामुळे च्यवनाला राग आला व त्याने सुकन्येला व तिच्या बापाला शाप दिला. शर्यातीने च्यवनाजवळ क्षमा मागून अबोध मुलीला क्षमा करण्यास विनंती केली. "तू आपल्या मुलीचे लग्न माझ्याशी करून दिल्यास मीशाप मागे घेतो," असे च्यवन म्हणाला. निरुपाय होऊन शर्यातीने म्हाताऱ्या च्यवनाशी अबोध सुकन्येचे लग्न करून देऊन शापमुक्ती मिळविली.

च्यवन भयंकर रागीट स्वभावाचा असूनही सुकन्येने पतीची सेवा करून त्याच्याकडून शाबासकी मिळविली.

एकदा अश्विनीकुमार च्यवन ऋषीच्या आश्रमावरून उडत जात असतां त्यांना सुकन्या दिसली. ते तिला म्हणाले–"हे तरुणी, तू या तरुण वयात या म्हाताऱ्या-बरोबर संसार करते आहेस, हे कसे काय? आम्ही तुझे एका तरुणाशी लग्न करून देतो."

सुकन्येने ती गोष्ट च्यवन ऋषींना जाऊन सांगितली. च्यवन ऋषी न रागवतां सुकन्येला म्हणाले–"ते म्हणतात तसे कर." च्यवन अश्विनीकुमाराना म्हणाले–"तुम्ही मला तारुण्य प्राप्त करून दिलेत तर मी शर्याती यज्ञ करीत आहे त्यात तुम्हांला सोमपान करण्यास संधी देईन."

अश्विनीकुमारांनी च्यवनाला शेजारच्या एका सरोवरात बुडी मारायला सांगितले. त्याने बुडी मारल्यावर अश्विनीकुमार दोघांनी ऱ्या सरोवरात बुडी मारली. त्यानंतर सरोवरातून तिघे तरुण बाहेर आले. तिघे दिसायला सारखे होते. ते सुकन्येला म्हणाले–"तू आमच्यापैकी वाटेल त्याची निवड कर." गंमत अशी की सुकन्येने च्यवनाचीच निवड केली.

तिकडे शर्यातीने यज्ञाची सर्व तयारी केली व मुलीला आणि जावयाला बोलावून घेऊन जायला च्यवन ऋषींच्या आश्रमाकडे आला. परंतु आपल्या मुलीला एका तरुणाबरोबर पाहून, व आपल्या मुलीने असले हीन कर्म केल्याचे वाटून त्याचे मन फार दु:खी झाले.

परंतु सुकन्येने घडलेले वृत्त थोडक्यात सांगून पित्याच्या मनातली शंका दूर केली. त्यानंतर च्यवन ऋषींनी शर्यातीच्या यज्ञात मुख्य पुरोहित होऊन अश्विनीकुमारांना यज्ञभाग दिला. अश्विनीकुमारांसारख्या [illegible] देवविल्याबद्दल इंद्राला राग आला. त्याने च्यवनावर वज्रायुध उगारले परंतु च्यवनाने आपल्या मंत्रबलाने इंद्राचा हात जागच्या जागी थांबविला. त्यानंतर च्यवनाने इंद्रावर कृपा करून त्याच्या हातावर टाकलेला मंत्र मागे घेतला.

एकदां च्यवन गंगा व यमुना नद्यांच्या संगमावर स्नान करीत होते. तेव्हां कोळ्यांनी मासे धरण्यासाठी जाळे टाकले होते त्यात ते अडकले. कोळ्यांनी च्यवनाची क्षमा मागितली. परंतु ते म्हणाले–"तुमच्या जाळ्यांत जे काही आलं ते तुमचं धन, तुमची मिळकत आहे. तेव्हां मला माशांबरोबर विकून टाका."

कोळी च्यवनाला नहुष राजाकडे घेऊन गेले आणि त्याची किंमत द्यायला विनंती केली. ब्राह्मण हा गाई इतका पवित्र आहे तेव्हां तीच त्याची किंमत आहे असे सांगून नहुष राजाने कोळ्याला एक गाय देऊन निरोप दिला.

परशुराम

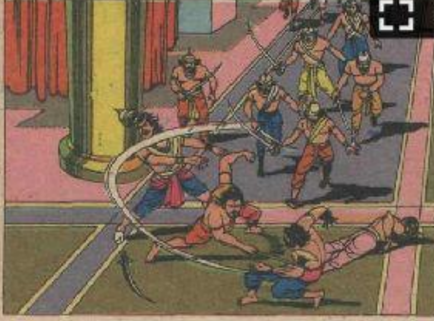
एकदां हैहय वंशीय राजा कार्तवीर्य रानात शिकारीला गेला असतां तेथे जमदग्नीमुनींचा आश्रम पाहून शक्तिमदाने त्याने तो उध्वस्त केला.

त्यावेळी जमदग्नीचा मुलगा परशुराम आश्रमात नव्हता. आश्रमात परतल्यावर घडलेला वृत्तांत त्याला कळला. तो संतापून सरळ कार्तवीर्याच्या राजवाड्यात गेला व त्याने आपल्या परशूने त्याचा शिरच्छेद केला.

दुसऱ्या दिवशी कार्तवीर्याचे मुलगे जमदग्नीच्या आश्रमात शिरले व तो तपश्चर्या करीत असतां त्यांनी त्याचा वध केला. त्यावेळीसुद्धा परशुराम तेथे नव्हता.

तो वृत्तांत कळल्यावर परशुरामाने आपल्या परशूने कार्तवीर्याच्या सर्व पुत्रांचा शिरच्छेद केला. परशुराम ब्राह्मण होता. त्याच्या समोर क्षत्रियांचा पाडाव लागला नाही.

आपल्या वडिलांचा असा अमानुष वध क्षत्रियांनी केलेला पाहून परशुरामाला इतका राग आला की त्याने सर्व क्षत्रियांना दोषी ठरवून क्षत्रिय जातीचे निर्मूलन करण्याचे ठरविले.

त्यानंतर परशुरामाने एकवीस वेळा क्षत्रिय वंशाचे शिरकाण केले आणि क्षत्रियांच्या रक्ताच्या रक्तरंजित तलावात पित्याचे तर्पण करून त्याचा आत्मा शांत केला.

त्यानंतर त्याने एक मोठा यज्ञ केला आणि त्याने क्षत्रियांचा वध करून जे भूमंडळ जिंकले होते ते कश्यप मुनींना दान केले आणि स्वतः महेंद्र पर्वतावर तपश्चर्या करण्यासाठी निघून गेला.

अशा तऱ्हेने क्षत्रियांचा संहार तर झाला, परंतु राक्षसांचा अत्याचार मात्र चालूच राहिला. ते त्रिलोकांतल्या प्रजेला नाना तऱ्हेने त्रास देत होते.

परशुरामाला ती गोष्ट कळली तेव्हा त्याने शंकराचे स्मरण करून राक्षसांचा संहार करण्यासाठी आवश्यक अस्त्रे संपादन केली आणि महेंद्र पर्वतावरून खाली आला.

शंकराच्या कृपेने संपादन केलेल्या अस्त्रांनी परशुरामाने राक्षसांचा सर्वनाश केला आणि अशा तऱ्हेने जगाला राक्षसांच्या त्रासांतून मुक्त केले.

श्रीरामाने, जनकराजाने रचलेल्या सीतास्वयंवर प्रसंगी शिवधनुष्य भंग केले व सीतेशी विवाह करून मिथिलेहून परत अयोध्येला निघाला.

त्यावेळी परशुरामाने रामाला अडवून त्याला आह्वान केले की त्याने विष्णु धनुष्यावर दोरी चढवून दाखवावी. रामाने सहज दोरी चढवून त्यावर बाण धरला. तेव्हां परशुरामाला कळले की रामावतार सुरू झाला आहे. त्याने आपल्या सर्व शक्ती श्रीरामाला देऊन मनाचे समाधान दर्शविले.

गरुड

कश्यपाची बायको विनता; तिच्या मुलाचे नाव गरुड होते. कश्यपाची दुसरी बायको कद्रू, तिची मुलं, म्हणजे नाग. गरुड त्याची सेवा करी. एकदा गरुड नागांना पाठीवर बसवून आकाशात उडत असता उन्हाचा ताप असह्य झाल्यामुळे नाग तडफडून खाली पडले. तेव्हां कद्रू गरुडाला खूप रागावून वाटेल ते बोलली.

गरुडाने आपल्या आईला जाऊन विचारले–"आई, माझ्या अंगात एवढी शक्ती असतां, मी माझ्या सावत्र आईची व तिच्या मुलांची चाकरी कां ग करायची?" तेव्हां विनता म्हणाली–"बाळा, एकदां मी कद्रू बरोबर पैज लावली व त्यात हारले." म्हणून तुला व मला तिची चाकरी करावी लागते आहे.

त्यानंतर गरुडाने कद्रूला विचारले– "मला व माझ्या मातेला तू आपलं दास्यत्व करायला लावणे आम्हांला बिलकुल मान्य नाही. आम्हांला या दास्यातून तू मुक्त कर." तेव्हां कद्रू त्याला म्हणाली– "जर तू मला अमृत आणून देशील तर मी तुम्हांला दास्यमुक्त करीन."

गरुडाने कद्रूची ती अट मान्य केली व तो आपल्या मातेचा निरोप घेऊन देवलोकात गेला. तेथे देव अमृताचे रक्षण करीत होते. अमृत पात्राच्या चारीबाजूला धगधग विस्तव जळत होता व त्याच्यावर एक चक्र फिरत होते. शिवाय दोन मोठे नाग अमृतपात्राच्या रक्षणार्थ नेमलेले होते.

गरुडाने अमृताचे रक्षण करण्यासाठी बसलेल्या पाहरेकऱ्यांशी युद्ध करून त्यांचा वध केला, विस्तव विझविला आणि खूप सावधपणे चक्राखालून अमृतपात्राजवळ जाऊन तेथल्या नागांना ठार केले. तो पात्र घेऊन परत आला. इंद्राला ती

बातमी कळल्यावर त्याने गरुडावर आपल्या वज्रायुधाचा प्रहार केला. त्या प्रहारामुळे गरुडाचे एक पीस गळून पडले. गरुडाशी युद्ध करून त्याला जिंकणे अशक्य असल्याचे इंद्राला कळले. तेव्हां त्याने गरुडाशी सलोख्याची बोलणी करून त्याला विनविले की त्याने अमृत कोणाला देऊ नये.

गरुड म्हणाला–"मी आपल्या मातेला व स्वतःला दास्यमुक्त करून घेण्यासाठी अमृत कद्रूच्या मुलांना द्यावेच लागेल. परंतु ते प्राशन करण्यापूर्वीच मी ते त्यांच्या हातातून हिसकावून परत आणीन."

वचन दिल्याप्रमाणे गरुडाने दर्भ अंथरून त्यांवर अमृतपात्र ठेवले आणि आपल्या सावत्र आईच्या तोंडी विनता व तो दास्य-मुक्त झाल्याचे वदविले. नंतर नाग अमृतपान करायला घाईघाईने पुढे सरकले, त्याच वेळी गरुड अमृतपात्र उचलून देवलोकात निघून गेला. अमृत दर्भांवर पडलं असेल असे समजून नाग दर्भ चाटू लागले. म्हणून त्यांच्या जिभा चिरल्या गेल्या.

गरुडाच्या पराक्रमाची देवांनी प्रशंसा केली. श्री विष्णूने गरुडाला आपले वाहन होण्यास सांगितले आणि इंद्राने गरुडाला वर दिला की नाग गरुडांचा आहार होतील.

इंद्राचा सारथी मातली त्याची मुलगी गुणकेशी हिचे लग्न सुमुख नामक एका नागकुमारशी करण्याच्या विचारात होता. गरुडाने सुमुखाचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली असल्याचे मातलीला कळले. तेव्हां तो इंद्राकडे व विष्णूकडे धावला व सुमुखाला चिरंजीव करावे, अशी विनंती केली. इंद्राने त्या गोष्टीस होकार दिला. गरुडाला त्या गोष्टीचा राग आला व तो इंद्रावर चालून जायला तयार झाला. विष्णूला ते आवडले नाही व गरुडाचा गर्व भंग करण्यासाठी म्हणाला–"ओहो, तुझ्या अंगात बरीच शक्ती आहेसे दिसते. पाहू दे तरी!" असे म्हणत विष्णूने आपला हात गरुडाच्या पाठीवर ठेवला. गरुडाला त्याचे वजन पेलणे अशक्य झाले. त्याचा गर्व भंग झाला.

मयताचा विवाह

नंदीनी नावाच्या एका नदीच्या काठावर पन्नास मैलांच्या अंतरावर रुद्रपूर व देवगिरी नामक दोन राज्ये होती. रुद्रपूरची राजकन्या रूपमती हिच्याशी देवगिरीचा राजा देवपाल याचा विवाह झाला. परंतु त्यांना बरीच वर्षे मूलबाळ झाले नाही तेव्हा राजाच्या हितैषी वृद्ध मंडळींनी सल्ला दिल्यावरून देवपालाने कालिंदी नावाच्या एका बाईशी लग्न करून घेतले. कालिंदी ही दुष्ट व ईर्ष्याळू स्वभावाची होती.

एकदा देवपाल शिकारीसाठी अरण्यात गेला असता घोडा बिथरला आणि राजाला जंगलातल्या एका निर्जन स्थानी घेऊन गेला. सुदैवाने काळोख पडण्याआधी राजाला एक झोपडी दिसली. त्या झोपडीत एक योगी रहात असे. त्या योग्याने राजाला आपल्या झोपडीत बोलावून त्याचा योग्य तो अतिथिसत्कार केला. राजाला मूलबाळ नसल्याचे ऐकून त्या योग्याने राजाला एक सोन्याचा सर दिला व म्हणाला–"हा सर आपल्या मोठ्या राणीच्या गळ्यात घाल व तो कधी काढू नकोस असे तिला सांग. ती यथासमयी गरोदर होऊन तिला मुलगा होईल. मुलगा झाल्यावर हा सर त्या मुलाच्या गळ्यात घाल. कोणत्याही परि-स्थितीत तो गळ्यातून काढता कामा नये, असे त्याच्या आईला व पुढे मोठा झाल्यावर त्याला सांग. गळ्यातून काढताच तो मृतवत होईल आणि पुन्हां गळ्यात घातल्यावरच तो उठून उभा राहील."

देवपालने परतल्यावर तो सोन्याचा सर रुपमतीच्या गळ्यात घातला. योग्याने सांगितल्याप्रमाणे ती यथासमयी गर्भवती होऊन तिला मुलगा झाला. परंतु त्या मुलाच्या अंगात जीव, असावा असे वाटले नाही. परंतु रुपमतीने गळ्यातला सर

काढून मुलाच्या गळयात घालताच तो रडला व तो जिवंत असल्याचे सिद्ध झाले.

आपली सवत गरोदर असल्याचे कळले त्या दिवसापासून कालिंदीच्या मनात कालवाकालव सुरू झाली. तिला नवऱ्याचा राग आला होता. धाकटया राणीच्या मनात पेटलेला ईर्ष्याग्नी ओळखून देवपालने तिच्या हातून मुलाच्या जिवाला कोणत्याही प्रकारचा अपाय होऊ नये यासाठी सर्व उपाय केले. त्याने मुलाचे नाव गोपालकुमार या ऐवजी गोलापकुमार असे ठेवले.

गोलाप आपल्या सावत्र आईच्या जवळ कधी गेला नाही आणि अठरा वर्षांचा झाला.

त्याच सुमारास देवपालाला देवाज्ञा झाली. सर्व राजवाडा शोकमग्न असतां आणि सर्व मंडळी राजाच्या अंत्येष्टीच्या कामात गुतली असतां गोलापच्या संरक्षणाकडे थोडे दुर्लक्ष झाले. अशा समयी कालिंदीने एकदां रात्री तो झोपला असतां त्याच्या गळयातून तो सर काढून घेतला आणि तो मृतवत झाल्याची खात्री करून घेऊन तिने "सांप, सांप! असा ओरडा केला. गोलापला मृतवत् पडलेला पाहून तो सांप चावून मेल्याचेच सर्वांना वाटले.

दुसऱ्या दिवशी कालिंदीने मंत्र्याला गोलापचे सर्व अंत्यविधी उरकून टाकायला सांगितले. नवरा गेल्याच्या दुःखापाठोपाठ पुत्रशोकाने दुःखी झाली असूनही रुपमतीने मुलाच्या गळयात तो सोन्याचा सर नसल्याचे पाहिले व मंत्र्याला, मुलगा मेला नसून जिवंत असल्याचे सांगून हे सर्व काम कालिंदीचे असावे असे समजावून सांगितले. मुलगा कृत्रिम कारणाने मृतवत पडला असल्याची मंत्र्याची खात्री झाली. मंत्र्याने सोन्याच्यासर नसल्याचे कालिंदीला सांगितले, परंतु तिने तिला काहीच माहीत नसल्याचे सांगितले.

मंत्र्याने कालिंदीला समजावून सांगितले की मुलगा साप चावून मेला असल्याचे लोकांना खरे वाटत नाही. म्हणून त्याचा दहन संस्कार रात्री केव्हातरी उरकून

गुप्तपणे उरकून घ्यायला कबूल झाली.

मध्यरात्रीच्या सुमारास मंत्र्याने आपल्या खास विश्वासपात्र नोकरांच्या मदतीने गोलापचा देह व गोलापची आई दोघांना नावेत बसविले आणि प्रवाहाच्या दिशेने पन्नास मैलावरच्या देवगिरीला पाठवून दिले दहनक्रिया न झाल्याचे कालिंदीला कसंतरी कळेल या भीतीने मंत्र्याने तिला पहाटेच जागी करून तिला सांगितले की "राणी, मुलाचा देह नावेत दहन क्रियेसाठी पलीकडच्या तीरावर नेत असतां एकाएकी नाव बुडाली आणि राजकुमाराचा देह व राणी रूपमती वाहून गेल्याचे बरोबर पाठविलेल्या लोकांनी सांगितले."

राणीने घाबरून जाऊन हुकूम केला की त्यांची प्रेते हुडकून काढण्यासाठी सर्व नदीचे पाणी चाळून काढा.

"आतांपर्यंत प्रेते समुद्रात पोचली असतील! पाणी चाळून काढले तरी काय उपयोग?" मंत्री म्हणाला.

आपल्या डोळयासमोर गोलापच्या अस्थी नदीत न पडलेल्या कळल्यामुळे कालिंदी निराश झाली.

तिकडे राणी रूपमती मुलाचा देह घेऊन रुद्रपूरला पोचली व तिचा मोठा भाऊ चंदन याला भेटून घडलेले वृत्त सांगितले.

चंदनला सावित्री नावाची एक मुलगी होती. तिचे व गोलापचे लग्न फार पूर्वीच ठरलं होते. मृतवत गोलापचा देह पाहून तिला फार वाईट वाटलं. परंतु दुःखावेग थोडा ओसरल्यावर तिने कालिंदीजवळचा सोन्याचा सर काहीतरी युक्ती करून आणण्याचे आणि गोलापला वाचवून आपले 'सावित्री' हे नाव सार्थक करण्याचे ठरविले. तिने रूपमतीकडून तो सोन्याचा सर कसा होता हे चांगले सविस्तर विचारून घेतले आणि अगदी तसाच दुसरा सोन्याचा सर करवून घेऊन ती स्वतःच्या नावेत बसून देवगिरीला आली. राजवाडयातल्या सर्व परिस्थितीची

चांगली चौकशी केली. कालिंदीच्या गुढ-ग्याला कसला तरी फोड झाला असल्याचे व राजवैद्याने औषधपाणी करून हात टेकले असल्याचे तिला कळले.

आतां कालिंदीला सांत्वनेचा एक शब्द बोलणारा राजवाड्यात कोणी नव्हता. राजवैद्याने केलेल्या औषधोपचारामुळे तिचा फोड बरा होण्या ऐवजी वाढत गेला.

सावित्री आपलं काम साधण्यासाठी कोणतातरी एक लेप तयार करून घेऊन आणि फोड व जखमा बऱ्या करण्यात प्रवीण असे सांगून राजवाड्यात गेली. कालिंदीने तिला आत बोलावून घेतले. सावित्रीने कालिंदीची जखम पाहिली व म्हणाली—

[illegible] बऱ्या केल्या आहेत. जखमेची खूण सुद्धा राहणार नाही, अशी औषधे माझ्याजवळ आहेत."

"तू माझी ही जखम बरी केलीस तर तू मागशील ते मी तुला देईन." कालिंदी म्हणाली.

सावित्रीने कालिंदीच्या गळ्यातला तो सर लक्षपूर्वक पाहिला. रूपमतीने सांगितले होते अगदी तसाच होता तो. सावित्रीने तयार करून बरोबर आणलेला सर सुद्धा जवळजवळ त्याच्या सारखाच होता.

सावित्री कालिंदीच्या हातातल्या सोन्याच्या बांगड्या दाखवून म्हणाली—"राणी सरकार, माझी चिकित्सा चालू असेपर्यंत अंगावर कोणत्याही धातूचा दागिना असतां कामा नये. या बांगड्या, अंगठ्या वगैरे सर्व काढून ठेवा."

कालिंदीने सोन्याच्या बांगड्या अंगठ्या वगैरे सर्व दागिने काढून ठेवले. परंतु गळ्यातला तो सर मात्र काढला नाही. सावित्रीने ते पाहिले, पण काही बोलली नाही. तिने कालिंदीच्या पायाला लेप लावला आणि परत आपल्या नावेत गेली.

दुसऱ्या दिवशी सावित्री आली तेव्हां कालिंदी म्हणाली—"तुझ्या औषधाचा मुळीच परिणाम झालेला दिसत नाही की?"

[illegible] पाहिले व म्हणाली—"ते गळ्यात काय आहे हो?" असे म्हणत जवळ जाऊन कालिंदीच्या गळ्यातला तो सर स्वतः काढून म्हणाली—"हे सोने अंगावर असतां औषधाचा फायदा कसा होईल?" असे म्हणत आपल्या पिशवीतून एक कागदाची पिशवी काढून तीत तो सर ठेवला व नाडीने पिशवीचे तोंड घट्ट बंद करून पिशवी आपल्या शेजारी ठेवून दिली.

सावित्रीने केले ते अर्थातच कालिंदीला मुळीच आवडले नाही. सावित्रीच्या हाती आपल्या जखमेवर लेप लाववून घेत असतां तिची नजर सारखी त्या पिशवीवरच होती.

सावित्री औषध लावण्याचे काम पुरे झाल्यावर कागदाची पिशवी आपल्या औषधांच्या पिशवीत ठेवीत म्हणाली—"आतां पहा, माझ्या औषधाचा गुण!"

"माझा सर? तू तो काढून ठेवला आहेस ना?" कालिंदीने थोड्याशा करड्या स्वरात विचारले.

"राणी, सरकार! ही सामान्य कृपा आपली माझ्यावर होणार नाही का?" अगदी भोळ्यासारखी सावित्री म्हणाली.

"जखम बरी झाल्यावर तू मागशील ते मी देईन. तोंपर्यंत हा सर माझ्याजवळच राहू दे." राणी म्हणाली.

"म्हणजे तुमचा माझ्या औषधावर विश्वास नाही तर? नाही तर नाही!" असे म्हणत सावित्रीने कागदाची पिशवी काढली व नाडी सोडण्याचे सोंग केल्या-सारखे करून व ती सुटत नसल्यासारखे दाखवून आणि चिडल्याचे सोंग करून कागदाचा खालचा भाग फाडला. त्या-बरोबर सर खाली जमिनीवर पडला. तो उचलून शेजारी उभी असलेल्या एका दासीच्या हातात देऊन व फाड-लेल्या कागदाचे तुकडे गोळा करून आपल्या पिशवीत ठेवले व आपल्या नावेकडे निघून गेली. ती लगेच रुद्रपूरला निघून गेली.

वास्तविक सावित्री ज्या कामासाठी आली होती ते काम झाले होते. गोलापच्या गळयातला सर तिला मिळाला होता. तिने कालिंदीचा म्हणून परत केलेला सर नकली होता. सावित्रीजवळच्या कागदाच्या पिशवीत आणखी एक लहान पिशवी होती. दोन्ही पिशव्यांची तोंडे एकच असल्या– कारणाने कालिंदीकडून घेतलेला सर आतल्या पिशवीत पडला. खालच्या पिशवी-तला सर नकली होता व तो आधीच घालून ठेवलेला होता. त्या पिशवीचा खालचा भाग फाडल्याबरोबर तो नकली सर खाली पडला. तो कालिंदीच्या हातात दिला तर ती कदाचित ओळखेल या हेतूने सावित्रीने दासीच्या हातात दिला. सावित्रीने आपला सर ठेवून घेतला नाही एवढी खात्री राणीला झाली. औषधाचा गुण पडावा म्हणून तिने लगेच तो मागून घेतला नाही.

सावित्रीने परत आपल्या घरी पोचल्यावर कोणाला काही सांगितल्या शिवाय तिचा विवाह गोलापच्या मृतदेहाशी करून द्यावा [illegible] मान्य झाली नाही. "गोलाप पुनर्जीवित होण्यासारखा आहे की नाही हे कळले तर लग्न करता येईल", असे म्हणाले.

"ते माझे पती झाले तर मी आपल्या पातिव्रत्याच्या बळाने सत्यवानासारखा त्यांना पुनर्जीवित करीन." सावित्री म्हणाली.

सावित्रीचे लग्न एका निष्प्राण व्यक्तीशी झाले. सावित्रीने आपल्या आतेच्या हाती, म्हणजे रूपमतीच्या हाती गळयात मंगळ-सूत्र बांधून घेतले आणि बरोबर आणलेला सर गोलापच्या गळयात घातला. लगेच गोलाप उठून बसला.

त्यानंतर काही दिवसांनी गोलाप आपल्या आईला व बायकोला बरोबर घेऊन एका-एकी देवगिरीला आला. कालिंदीला स्वत:च्या डोळयांवर विश्वास होईना. परंतु तिने सावित्रीला ओळखले. सर्व खरी वस्तुस्थिती कळण्यापूर्वीच नव्या राजाने, म्हणजे गोलापने कालिंदीला जन्मठेप शिक्षा सांगून तिला तुरुंगात टाकले.

औदार्याचे ढोंग

हरिपूर येथे रंगनाथराव नावाचे एक श्रीमंत गृहस्थ रहात असत. त्यांच्याकडून कर्ज घेणारे गावात मोजकेच लोक होते. स्वत: चिकट लोभी असून औदार्याचे सोंग व ढोंग करण्यात ते हुशार होते.

त्या गावी एक हरिकीर्तनकार आले व रंगनाथरावांना भेटून गावात एक कीर्तन ठेवावे अशी विनंती केली. कीर्तनकाराला चार दिवस खेपा घालवून त्यांनी कीर्तनाची काही एक व्यवस्था केली नाही. कीर्तनकाराने दुसऱ्या एका गावी जे चार पैसे मिळवून आणले होते ते देखील खर्च होऊन गेले. उद्याचा दिवस कसा जाणार या काळजीत कीर्तनकार रंगनाथरावांना म्हणाला– "आजचा शिधा देवविण्याची व्यवस्था केलीत तर कृपा होईल."

नेमका त्याच वेळी त्यांच्याकडे सोनूशेट नावाचा एक वाणी कर्जाऊ पैसे मागायला म्हणून आला. रंगनाथरावांनी त्याची हरिकीर्तनकाराशी ओळख करून दिली व म्हणाले–"हे एक विद्वान कीर्तनकार आहेत. यांच्या कीर्तनाची व्यवस्था झाली पाहिजे आणि आजचा शिधा तुम्ही द्यायचा!"

सोनूशेटने होकारार्थी मान हलविली, आणि कर्जाची रक्कम घेऊन निघाला. कीर्तनकार अर्थातच त्याच्या बरोबरच निघाले. सोनूशेटने मनातल्या मनात रंग-नाथरावांना शिव्या देत कीर्तनकाराला दुकानातून शिधा काढून दिला आणि त्या दिवशी संध्याकाळी गावातल्या देवळात त्यांच्या कीर्तनाची व्यवस्था करून दिली. संध्याकाळी कीर्तन सुरू झाले. सुरवातीला कीर्तनकारांनी रंगनाथरावांची वाखाणणी केली. मी या गावी आलो त्याचे मुख्य कारण रंगनाथरावांचा नावलौकिक! त्यांची कीर्तिचंद्रिका दिगदिगंत पसरली आहे. त्यांचे

औदार्य म्हणजे याचकांचा एक कल्पवृक्षच! पौर्णिमेच्या चंद्रावरही डाग असतो, परंतु रंगनाथरावांची कीर्तिचंद्रिका निष्कलंक आहे. एक सुसंस्कृत पुरुष म्हणून प्रथम त्यांचेच नाव समोर येते. त्यांचा त्याग म्हणजे शिबी राजाची आठवण होते."

ही सर्व स्तुती ऐकून रंगनाथरावांना अंगावर शेरभर मांस चढल्यासारखं झालं. कीर्तन संपल्यावर सर्वांबरोबर घरी परत असतां ते विचार करूं लागले, "या कीर्तनकाराने आज आपली इतकी स्तुती केली, त्यात काही हेतू होता की काय?"

दुसऱ्या दिवशी कीर्तनकार रंगनाथरावांकडे गेले आणि बिदागीची आठवण करून

घेतला आणि त्यावर आपले नाव लिहून पंचवीस रुपये लिहिले आणि तो कागद कीर्तनकाराला देत म्हणाले–"इतरांकडे जाऊन वसूल करून या. मी नंतर देईन."

कीर्तनकार दहा प्रमुख व्यक्तींकडे गेले व शंभरापर्यंत कशीबशी रक्कम वसूल झाली. त्या दिवशी संध्याकाळी ते रंगनाथ रावांना भेटायला त्यांच्या घरी गेले तेव्हां रंगनाथरावांनी साऱ्या जगाच्या गप्पा मारल्या, परंतु त्यांनी लिहून दिलेल्या रकमेविषयी एका शब्दानेही बोलले नाहीत.

शेवटी कीर्तनकार निरोप घेऊ लागले तेव्हां रंगनाथरावांनी, 'बरं आहे', या असा कोरा निरोप दिला.

दुसऱ्या दिवशी कीर्तनकार रंगनाथ रावांच्या घरी दोनदां गेले. एकदां रंगनाथ घरात नाही म्हणून आणि दुसऱ्या वेळेस पूजेला बसले आहेत म्हणून कळले.

तिसऱ्या दिवशी कीर्तनकार गेले तेव्हां रंगनाथराव कोणाशीतरी बोलत होते.

कीर्तनकारांनी अनेक वेळा जाऊन पाहिले व शेवटी म्हणाले–"मी उद्यां निघणार आहे, आपली रक्कम देण्याची कृपा करावी."

"म्हणजे, दिवाणजींनी दिले नाहीत का? मी परवांच द्यायला सांगितले होते.

तुम्ही उद्या या." रंगनाथराव म्हणाले.

कीर्तनकार निराश होऊन परतले व दुसऱ्या दिवशी दीवाणजी गावाहून आले असल्याची खात्री करून घेऊन रंगनाथ रावांकडे आले. दीवाणजींनी विचारले– "काय हो, इकडे कसे काय?"

कीर्तनकारांनी घडलेली गोष्ट सांगितली.

दीवाणजी थोडा वेळ विचार करून म्हणाले–"अहो, तुम्ही, मी सांगतो त्याचा चुकीचा अर्थ करून घेऊ नका. चंद्याची रक्कम लिहून देण्या पुरतीच रंगनाथरावांची जबाबदारी. त्यांची रक्कम पाहून इतर लोक रकमा टाकतात त्या रंगनाथराव स्वतःच्याच मानत!"

कीर्तनकाराच्या डोक्यात तेव्हां लख्ख प्रकाश पडला. त्या दिवशी संध्याकाळी रंगनाथराव आठदहा जणांबरोबर बसून बोलत असतां कीर्तनकार येऊन म्हणाले– "बरं, येतो रंगनाथराव! निरोप घ्यायला आलो आहे. तुम्ही माझ्याजवळ फक्त एकच खोटे बोललात. तुम्ही दिवाणजींना बिदागीची रक्कम द्यायला सांगितली म्हणालात ना, तेवढेच एक खोटे बोलतात. मी आपली स्तुती करून कित्येक खोट्या गोष्टी बोललो असेन. गरीब आहे, म्हणून आशेने कितीदां तरी खोटे बोललो, त्यात काही चुकले नाही असे मानत आलो. म्हणूनच आपला अनुग्रह माझ्यावर झाला नाही, असे वाटतं आहे आतां."

दहा जणांसमोर ही संभावना झाल्यामुळे रंगनाथरावांना कोणी थोबाडीत चपराकल्यासारखे कीर्तनकारांचे शब्द झोंबले. त्या सर्व जणानी कीर्तनकाराला काही ना काही बिदागी दिलेली होती. म्हणून रंगनाथ रावांनी कीर्तनकाराला थांबायला सांगितले व दीवाणजीवर आपला राग काढून पंचवीस रुपये देववून मोकळे झाले.

"इतक्या दिवसांनी का होईना, या नाटकी दानशूराला चपराक हाणणारा भेटलाच तर!" असे मनात गुदगुल्या झाल्यासारखे हसत गावकरी निघून गेले.

वाईट माणसाचे थोरपण

गोपाळचा मुलगा गोविंद वीस वर्षांचा झाला. तरी त्याला अक्कल थोडी सुद्धा आली नाही. त्याने चांगले काम एकतरी केले आहे, असे ऐकिवात नव्हते. तो कसा सुधारणार याची गोपाळला नेहमी काळजी लागली होती. अशा समयी त्या गावी चिरंजीवी आला. तो कसाही माणूस असो त्याला विवेकवान करतो असे ऐकून गोपाळने त्याला आदर-पूर्वक आपल्या घरी बोलाविले आणि आपल्या मुलाविषयी सर्व परिस्थिती समजा-वून सांगितली.

चिरंजीवीने गोविंदाला बोलवायला सांगितले व तो आल्यावर त्याच्याकडे निरखून पहात म्हणाला–"तुम्ही विना-कारण कशाला काळजी करता आहा हो, गोपाळराव! तुमच्या मुलाने वाईट कामे केलीत तर त्यात काय? चांगल्यापेक्षा वाईट कामेच करणे कठीण आहे. कठीण काम करणारा नेहमी चांगलाच होतो!"

गोविंद आपल्या वडिलांकडे थोडचाशा बेफिकीरपणे पहात हसत तेथून निघून गेला.

गोपाळ निराश होऊन म्हणाला–"तुम्ही माझ्या मुलाला सन्मार्गावर आणाल असे वाटले होते आणि तुम्ही हे काय केलेत हो? आतां तो काय सुधारणार?"

"म्हणजे, मी म्हणालों ते बरोबर नाही असे वाटले वाटते तुम्हांला?" चिरंजीवी थोडा रागाने म्हणाला.

"नाहीतर काय? अहो, तुमच्यासारख्या थोरामोठ्यांनी असेच बोलायचं असतं का? चांगलं म्हणवून घेणं कठीण असतं, परंतु वाईट म्हणवून घ्यायला एक क्षणही लागत नाही." गोपाळ म्हणाला.

"फक्त म्हटल्याने पुरत नाही. मला तुमच्या मुलालासुद्धा ही गोष्ट पटवून सिद्ध करून दाखविली पाहिजे." चिरंजीवी म्हणाला.

गोपाळने पुन्हा आपल्या मुलाला बोलावून घेतले. चिरंजीवी आपल्या बाजूने आहे हे कळल्याबरोबर, याच क्षणापासून वडिलांच्या तोंडून नेहमी शिव्या ऐकणे कायमचे सुटणार असे वाटून गोविंद लगेच बाप सांगेल ते करण्यास तयार झाला.

तिघे मिळून गावातल्या रामराव नावच्या एका वडीलधाऱ्या व्यक्तीच्या घरी गेले. रामरावांनी आपल्या अनुभवाच्या गोष्टी त्यांना सांगितल्या. त्यांनी आपल्या नोकरां-चाकरांशी थोरपणाने वागून त्यांच्याकडून चांगले नाव मिळविले होते. परंतु अशा गृहस्थाला एकदां न जाणे कां एकदम राग आला आणि त्यांनी आपल्या गड्याला खूप बडवून काढले. असे फक्त एकदांच घडले. तरी त्यांच्या नोकरांचाकरांकडून त्यांना वाईट-पणाच घ्यावा लागला. तेव्हांपासून त्यांनी नोकरांशी किती चांगला व्यवहार केला तरी त्यांच्या मनात जी अढी बसली ती कायम! शेवटी रामराव म्हणाले–"तुम्ही चांगली कामे वाटेल तितकी करा, एक वाईट केले की ती चांगली कामे फुकट जातात."

गोपाळ आपल्या मुलाला आणि चिरं-जीवीला बरोबर घेऊन अशाच दोघांतिघां अनुभवी वडीलधाऱ्यांकडे गेला. सर्वांचं

म्हणण रामराव म्हणाले तेच होतं, "चांगलं नाव मिळविणं कठीण व वाईट नांव मिळ-विणं सोपं असतं!"

"बोला आता?" गोपाळने चिरंजीवीला विचारले.

"थांबा! मी म्हटलं ते खरं असल्याचं सुद्धा सिद्ध करून दाखवितो. या गावात आडदांड मूर्ख असा कोणी असेल तर त्यांचे नाव सांगा पाहू." चिरंजीवी म्हणाला.

"आणखी कोणी कशाला हो? आमचाच आहे की मुलगा! परंतु तो आपल्याबरोबर इतके कष्ट सहन करतो आहे तर मीं आणखी एकाचे नाव सांगतो. त्याचे नाव खंडू." गोपाळ म्हणाला.

तिथे मिळून ते पूर्वी रामराव वगैरे ज्या तिघांना भेटून आले होते त्यांच्याकडेच गेले व खंडूविषयी त्यांचे मत विचारीत गेले.

"तो शुद्ध उडाणटप्पू आहे हो! त्याचं नुसतं तोंड पाहिलं तर पंचमहापातकं लागतील!" रामराव व इतर दोघे म्हणाले.

त्यानंतर तिघे खंडूकडेच गेले. चिरंजीवी त्याला म्हणाला–"सर्व गांव तुला दुष्ट म्हणून नावं ठेवते आहे! तुला हे माहीत आहे का?"

"माहीत आहे! कोणी मला मूर्ख म्हणाला तर मला त्याची पर्वा करण्याचं कारण काय?" खंडू म्हणाला.

तिघे तेथून परतू लागले तेव्हां वाटेत त्यांना एक भिकारी भेटला. त्याला जवळ बोलावून चिरंजीवीने विचारले–"तू नंदीबैलासारखा फिरतो आहेस, मेहनत मजुरी करून नाही राहतां येत तुला? आळशासारखा भीक मागतो आहेस तो?"

"तुम्हांला वाटलं तर भीक घाला, नाही तर नका घालू. उगाच उपदेश करीत नका फिरू! मी भीक मागितली तरी मानानं राहातो आहे, काही वाईट काम तर करीत नाही!" भिकारी म्हणाला.

तो निघून गेल्यावर चिरंजीवी हसून म्हणाला–"पाहिलंत, भिकारीसुद्धा कोणी काही बोललेलं ऐकून घ्यायला तयार नाही. गावभरच्या लोकांनी किती धुळवड केली तरी वाईट काम करणारा ते सर्व करून वाईट काम आनंदाने करीतच राहतो. इतकी सहनशक्ती वाईट माणसांशिवाय इतर कोणामध्ये पहायला मिळणे शक्य नाही. म्हणून वाईट म्हणवून राहणं फार कठीण असे मी म्हटलं. मानव जन्म घेऊन मानापमान सर्व सोडून देण्या इतके कठीण काम काही आहे का या जगात सांगा!"

चिरंजीवी म्हणाला त्यातलं व्यंग्य गोपाळच्या लक्षात आलं. गोविंदालासुद्धा व्यंग्य ऐकून लाजल्यासारखं झालं. त्याने आपली सर्व वाईट कामे करण्याचे त्या दिवसापासून सोडले.

शुक, जनक म्हणाला ते ऐकून म्हणाला–"महाराज, आपण म्हणालात ते ऐकल्यावर मला फार आनंद झाला, परंतु माझ्या मनातली शंका मात्र दूर झाली नाही. लग्नानंतर बायकोच्या सहवासात माणूस गुरफटून जातो. त्या अवस्थेत सुख मिळतेच असे नाही. सुख मिळाले नाही तर मन खिन्न होते. अशा माणसाला मोक्षलाभ कसा काय होणार?"

"निर्लिप्तपणे केलेली कामे वाईट असली तरी त्यांचा परिणाम चांगलाच होतो." जनक म्हणाला.

"मायेच्या पाशात गुरफटलेला माणूस निर्लिप्त कसा होऊ शकेल? दिव्याचं नुसतं नाव घेतल्याने काळोख नाहीसा होतो का? तसेच शास्त्रज्ञान प्राप्त झाल्याबरोबर माणसातील अज्ञानाचा नाश होईल का? तुझ्यात धनलिप्सा, पुत्रलिप्सा, स्त्रीलिप्सा, राज्यलिप्सा आहेत. मग तू जीवन्मुक्त कसा काय होऊ शकशील? तू राजा आहेस, म्हणून कर्त्तव्य पालनार्थ तू दुष्टांचा संहार व सुष्टु जनांचं रक्षण हे केलेच पाहिजेस! हा भेद मानणाऱ्याला मोक्ष लाभतो हे कसे मानावयाचे? माझ्याविषयी विचारशील तर मला काहीच नाही, सुख नाही की दुःख नाही, शत्रू नाही की मित्र नाही, मान नाही की अपमान नाही, राज्य करायला एखादे खेडेगांवसुद्धा नाही. एखाद्या रानटी श्वापदा सारख्या माझ्या सारख्यालाच

जीवन्मुक्ती मिळते, नाही का?" शुकाने विचारले.

"संन्यास घेऊन अरण्यवास करू लागल्याने माणूस चिंतामुक्त होतो, असे मानू नकोस. ममत्व सोडून कोणाताही मार्ग अवलंबिला तर मोक्षलाभ होतो. ममत्व सोडले नाही तर कोणताही मार्ग अवलंबिला तरी मोक्षप्राप्ती होत नाही हे तुला सांगणाची गरज नाही." जनक म्हणाला.

शुकाच्या मनाचे समाधान झाले व तो आपल्या पित्याकडे आला.

"काय रे बाबा! जनकाने तुझ्या मनातल्या शंकांचे समाधानकारक उत्तर दिले

जनकासारखे रहायला मला हरकत वाटत नाही." शुक म्हणाला.

ते ऐकून व्यासांना फार आनंद झाला. त्यांनी पीवरी नावाच्या मुलीशी शुकाचे लग्न करून दिले. शुकाने निर्लिप्तपणे तिच्याबरोबर संसार थाटला. कालक्रमाने पीवरीच्या पोटी त्याला गौरप्रभू, देवश्रुत, भूरी व कृष्ण असे चार मुलगे व त्यांच्यानंतर कीर्ती नावाची मुलगी झाली. कीर्तीचं लग्न विभ्राजचा मुलगा अणुह्र याच्याशी झाले व तिला ब्रह्मदत्त नावाचा मुलगा झाला.

ब्रह्मदत्त राजा झाला व राज्य करू लागला. एकदा नारदाने त्याच्या घरी येऊन त्याला बीज मंत्राचा उपदेश केला. त्यामुळे ब्रह्मदत्ताच्या मनात ज्ञानोदय झाला व त्याचे मन वैराग्याकडे वळले. त्याने आपले राज्य मुलाला दिले व स्वत: बद्रिकाश्रमात जाऊन राहू लागला. शुक पित्याला सोडून कैलास शिखरावर निघून गेला. तेथे काही दिवस ध्यानमग्न राहून व नंतर त्या शिखरावरून उडी मारून त्याने सिद्धी मिळविली.

आपल्या मुलाच्या मृत्यूमुळे व्यासांना फार वाईट वाटले व ते स्वत: कैलास पर्वतावर गेले. पित्याच्या हाकेला शुकाने

शंकराने त्यांचे सांत्वन केले. म्हणाला– "तुझ्या मुलाला योग्यांनाही दुर्लभ अशा मोक्षाची प्राप्ती झाली आहे. अशा थोरपुरुषासाठी शोक करीत बसणे बरोबर नाही."

तेव्हां व्यास म्हणाले–"आपल्या मुलाला मी प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी पाहिल्याशिवाय माझ्या मनाचे समाधान होणार नाही. माझे मन हताश व उदास झाले आहे."

शंकराने पाहिले की व्यासाचे दु:खी मन सांत्वनेच्या शब्दांनी शांत होणारे नाही. म्हणून त्याने व्यासांना एक वर दिला– "व्यास! तुझा मुलगा नित्य सावलीसारखा तुझ्याबरोबर राहील." तेव्हां शांत चित्ताने व्यास आपल्या आश्रमात परत आले.

शौनकादि मुनींनी शुकाचा जीवन वृत्तांत ऐकला व त्यानंतर त्यांनी सूत मुनींना विचारले–"मुनिवर्य! त्यानंतर व्यासांनी काय केले हे सांगण्याची कृपा करावी."

सूतमुनी सांगू लागले :

धृतराष्ट्र इत्यादींचा जन्म

व्यास मुनींचे शिष्य अनुक्रमे देवल, वैशंपायन, जैमिनी, असित व सुमंत या पूर्वीच आपल्या गुरूचा निरोप व आशीर्वाद घेऊन निघून गेले होते. त्यानंतर शुकदेखील निघून गेला. तेव्हां व्यासांना त्यांची माता

सत्यवती हिची आठवण झाली. तेव्हां ते आश्रमातून आपल्या जन्मस्थानी आले. तेथे निषाद इत्यादींना भेटून आपल्या मातेची चौकशी केली. तेव्हां त्यांना कळले की त्यांच्या मातेशी लग्न करून शंतनू तिला हस्तिनापूरला घेऊन गेला आहे.

ते कळल्यावर व्यासांनी सरस्वती नदीच्या तीरावर आश्रम स्थापन केला व तपश्चर्या करण्यात मग्न झाले.

तिकडे शंतनूला सत्यवतीपासून चित्रांगद आणि विचित्रवीर्य नावाचे दोन मुलगे झाले. शंतनूचा मोठा मुलगा भीष्म होता. त्याने आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे स्वत:चा राज्याभिषेक करून घेतला नाही व सत्यवतीचा मोठा

मुलगा चित्रांगद याचा राज्याभिषेक करून त्याला गादीवर बसविले. चित्रांगद एकदा शिकारीला गेला असतां तेथे त्याचेच नाव असलेल्या, म्हणजे चित्रांगद नावाच्या एका गंधर्वाशी त्याचे द्वंद्वयुद्ध झाले आणि त्यात चित्रांगद गंधर्वाच्या हाती शंतनूचा मुलगा चित्रांगद मारला गेला.

तेव्हां भीष्माने आपला धाकटा भाऊ चित्रांगद याची अंत्येष्ठी वगैरे संस्कार करून सर्वांत धाकटा भाऊ विचित्रवीर्य याला गादीवर बसले. त्या गोष्टीस व्यास मुनींनी सुद्धा मान्यता दिली. विचित्रवीर्य वयात आला तेव्हां भीष्माने त्याचा

त्याच सुमारास काशी राजाने आपल्या तिघां मुलीच्या लग्नासाठी स्वयंवर रचले आणि सर्व राजांना निमंत्रणे पाठविली. भीष्माने स्वयंवरप्रसंगी सर्व राजांचा पराभव करून काशी राजाच्या तिघी कन्या, अंबा, अंबिका व अंबालिका यांचे अपहरण केले आणि त्यांना हस्तिनापूरला घेऊन आला. तिघां मुलींना सत्यवती मातेला दाखवून तिच्या संमतीने विचित्रवीर्याशी त्यांचा विवाह करून देण्याचे ठरवून मुहूर्तही धरविला.

त्यावेळी अंबा लज्जावनत मुखाने भीष्माला म्हणाली–"मी व साल्व राजा दोघांनी परस्परांवरच्या प्रेमाने परस्परांना शब्द दिला आहे. आपण माझे हरण करून आणले आहे. तेव्हां साल्व राजा माझ्याशी लग्नाला तयार होणार नाही!"

तेव्हां भीष्माने माता सत्यवती व इतर वडीलधारी मंडळी यांचा सल्ला घेतला अंबाला स्वेच्छापूर्वक जायला परवानगी दिली.

अंबासाल्व राजाकडे जाऊन म्हणाली– "मी भीष्माला आपल्याशी वचनबद्ध असल्याचे सांगितल्यावरून त्याने मला आपल्याकडे जायला सोडले आणि आदरपूर्वक आपणांकडे पोचते केले आहे. म्हणून आपण

साल्व म्हणाला–"भीष्माने तुझ्या अंगाला स्पर्श केला आहे. तुला कोणी पळवून नेले आणि नंतर सोडून दिले तर तुझ्या सारख्या तरुणीशी कोण लग्न करील? तू आल्या वाटेने परत जा."

"अहो, पण मी आतां कोठे जाऊं? भीष्माचा निरोप घेऊन मी आले आणि तुम्ही माझा स्वीकार करीत नाही!"

परंतु साल्व राजाने दुर्लक्ष केल्यावर ती भीष्माकडे आणि म्हणाली–"मला साल्व राजाने परत पाठविले आहे. आतां आपणच माझ्याशी विवाह करून माझा उद्धार करावा."

भीष्म म्हणाला–"दुसऱ्याशी जी वचनबद्ध झाली आहे, अशा तरुणीशी विवाह करू नये. म्हणून तू आपल्या पित्याकडे परत जा."

परंतु अंबा पित्याकडे गेली नाही. रानात जाऊन तपश्चर्या करू लागली.

भीष्माने काशी राजाच्या दोघां कन्यांशी विचित्रवीर्याचे लग्न करून दिले. विचित्रवीर्याने आपल्या दोघां राण्यांसह सुखोपभोग घेत नऊ वर्षे राज्य केले आणि राज्यक्ष्मा होऊन त्या आजारात मरण पावला.

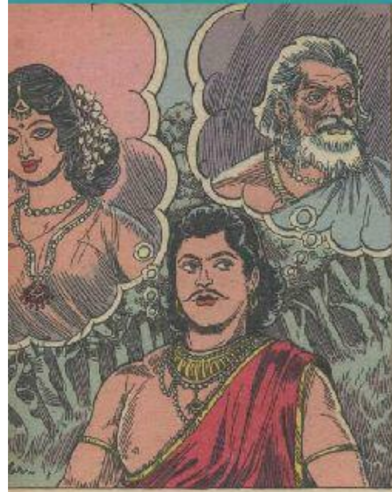
आपल्या दोघां निपुत्रिक मुलांचा स्वर्गवास झालेला पाहून सत्यवतीने भीष्माला

तले. तू शंतनू महाराजांचा मोठा मुलगा आहेस. तेव्हां तू त्यांच्या वंशाचे रक्षण कर. तू अंबा व अंबालिका यांच्यापासून पुत्रप्राप्ती करून घेऊन वंशवृक्ष वाढव. हे धर्मसंमत आहे."

"मी लग्न न करण्याची व राज्य न करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. म्हणून कुलीन ब्राह्मणापासून नियोगाद्वारे पुत्रोत्पत्ती करून वंश रक्षण करणे शास्त्रसंमत आहे." भीष्माने आपले मत दिले.

भीष्माची ती सूचना ऐकताच सत्यवतीने व्यासांचे स्मरण केले आणि व्यास प्रगट झाले. भीष्माने त्यांचे यथोचित स्वागत

सत्यवती व्यासांना म्हणाली–"तू आपल्या दोघां धाकटचा भावांच्या पत्नींच्या पोटी पुत्रोत्पत्ती करून त्यांच्या वंशाचा उद्धार कर."

मातेच्या आज्ञेप्रमाणे व्यासांपासून प्रथम अंबिकेच्या पोटी एक पुत्र जन्मला. तो धृतराष्ट्र परंतु तो जन्मांध होता. म्हणून सत्यवतीच्या आज्ञेप्रमाणे व्यासांपासून अंबिकेला एक मुलगा झाला. तो पांडुरोगाने आजारी असल्याचे कळले. तेव्हां सत्यवतीने अंबिकेचा होकार घेऊन व्यासांना पुन्हां आज्ञा केली. परंतु अंबिकेने स्वत:च्या जागी एका दासीला ठेवले. तिच्या पोटी

सारखाच थोर प्रतिभावान निघाला. अशातऱ्हेने भरत वंशाच्या वृद्धीसाठी व्यासांपासून धृतराष्ट्र, पांडुराज व विदुर जन्मले.

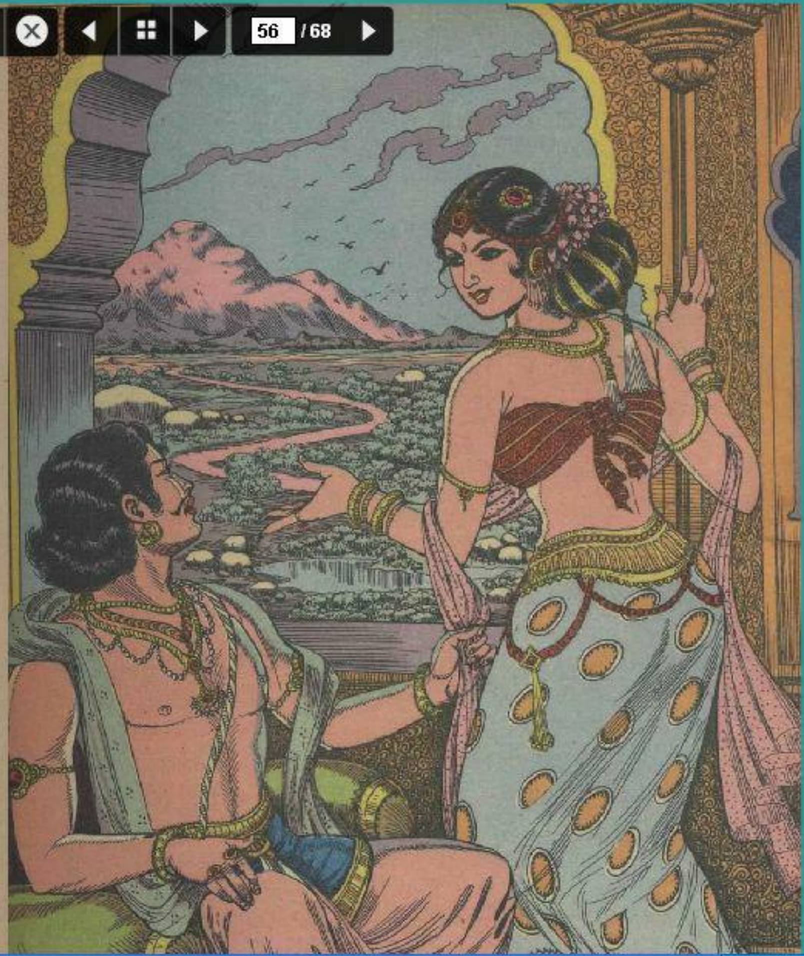
मुनींनी सूताला विचारले–"मुनिवर्य, सत्यवती व शंतनूचा विवाह कसा झाला? आणि विवाहपूर्वी तिच्या पोटी व्यासांचा जन्म कसा झाला? तो वृत्तांत कृपा करून सांगावा."

सूत मुनी सांगू लागले–

उपरिचर वसू चेदीचे राज्य करीत होता. तो थोर पराक्रमी होता. त्याने तपश्चर्या करून इंद्राला प्रसन्न केले. इंद्राने त्याला एक दिव्य विमान दिलें. तो सर्वदा विमानात बसून आकाश विहार करी. म्हणून त्याला 'उपरिचर' या नावानें लोक ओळखू लागले.

उपरिचर वसूची राणी गिरिका फार सुंदर होती. तिच्या सहवासात सुखोपभोग करीत असतां त्याला पांच पराक्रमी मुलगें झाले. त्याने त्यांना पांच देशांचे राज्य दिले.

एकदा गिरिका ऋतुस्नानोत्तर पतीला भेटण्यासाठी प्रतीक्षा करीत असतां राजा वसूला त्याच्या पित्याने आज्ञा केली– "बाळ, तुझ्या आजोबांचे श्राद्ध करावयाचे आहे. तेव्हां तू जाऊन लौकर शिकार करून

राजा वसू विचारात पडला. पत्नी वाट पाहते आहे आणि पितृआज्ञेचे पालन करावयाचे आहे. परंतु शेवटी वसू आपल्या पित्याच्या आज्ञेचे पालन करण्यासाठी शिकारीला निघाला.

त्या वेळी त्याचं लक्ष पत्नीकडे होते. म्हणून एका ब्राह्मणाच्या शापामुळे यमुना नदीत माशाच्या रूपे विहार करणारी अद्रिका नावाची एक अप्सरा गरोदर झाली. ते ऐकून मुनींनी सूत मुनींना मध्येच थांबवून विचारले–"मुनिवर्य, अद्रिकेला ब्राह्मणाने कां शाप दिला होता ?"

सूत मुनी सांगू लागले.

एकदा एक ब्राह्मण यमुनेत उतरून संध्यावंदन करीत असतों अद्रिका नावाची अप्सरा यमुनेवर स्नानाला आली. पाण्यात उतरून त्या ब्राह्मणाजवळ आली आणि थट्टेत तिने त्याचा पाय ओढला. तेव्हा ब्राह्मणाने रागावून तिला शाप दिला–"तू मासा होऊन पाण्यातच पडून रहा. तेव्हां त्या अप्सरेने ब्राह्मणाच्या पायां पडून क्षमा मागितली. तिची दीन अवस्था पाहून ब्राह्मणाला कीव आली. त्याने तिला समजावून सांगितले की काही दिवसांनी तुझ्या पोटी एक मुलगी व एक मुलगा जन्माला येतील. तेव्हां तुला स्वस्वरूप प्राप्त होईल." ब्राह्मण निघून गेला. तेव्हांपासून अद्रिका माशाच्या रूपे यमुनेतच राहिली.

आतां वसूमुळे गरोदर झालेला तो मासा एका कोळ्याच्या जाळ्यात सांपडला. कोळ्याने माशाचे पोट चिरले तेव्हा त्याच्यातून एक मुलगा व एक मुलगी बाहेर आली. कोळ्याने त्या दोघां मुलांना नेऊन वसू राजाला दाखविले. तो चकित झाला. त्याने मुलाला घेतला व मुलीला संभाळायला कोळ्यालास सांगितले. ती मुलगी कोळ्याच्या घरात कालिका, मत्स्योदरी व मत्स्यगंधा या तीन नावे कोळ्याच्याघरातच लहानाची मोठी झाली. मुलगा मत्स्य नावे उपरिचर वसूच्या वाड्यातच लहानाचा मोठा झाला. माशाच्या रूपातली अद्रिका मुक्त होऊन अप्सरा रूपे आपल्या लोकांत निघून गेली.

अपूर्ण प्रतिज्ञा

चतुरावर्त नावाच्या गावी एका श्रीमंत व्यापाऱ्याचा सुदर्शन नावाचा मुलगा रहात असे. बाप मेल्यावर त्याने बापाने मागे सोडलेली सर्व इस्टेट निरनिराळ्या व्यसनात पडून घालविली. जवळ चार पैसे होते तोपर्यंत मित्र होते. त्याने दुसऱ्या एका गावी निघून जायचे ठरविले आणि निघाला. त्याचे मित्र त्याला पाहून हसले.

त्याला फार राग आला व त्याने प्रतिज्ञा केली–"मी खूप पैसे मिळवून येतो व तुम्ही सर्व माझ्या चारीबाजूला उभे राहून कसे नाचता हे पाहतो. नाही तर मी मेलोच समजा !"

दुसऱ्या गावी जाऊन त्याने व्यापार केला व बापाने त्याच्यासाठी जेवढे धन मागे सोडले होते त्यापेक्षा जास्त धन त्याने संपादन केले आणि प्रतिज्ञेप्रमाणे आपल्या गावी निघाला.

वाटेत नवराबायको रात्री एका गावातल्या धर्मशाळेत उतरली. त्या दिवशी रात्री धर्मशाळेच्या पडवीत काही जण जुगार खेळत होते. सुदर्शन त्यांच्याबरोबर खेळू लागला आणि बरोबर मिळवून आणलेले सर्व धन घालवून बसला.

तो उजाडल्यावर आपल्या गावी न जाता परतू लागलेला पाहून बायकोने विचारले– "तुम्ही प्रतिज्ञा केली होतीत, ती हो ?"

"प्रतिज्ञापूर्ण करू शकलो नाही तर मेलोच समजा, मी म्हटले होते ना ? तेच झाले समज ! दारुड्या आणि जुगारी सुदर्शन तेव्हांच मेला ग !" तो म्हणाला.

पातीचे कांदे

उर्मिला एक भोळी मुलगी होती व स्वभावाने गरीबही होती. तिच्या आईवडिलांनी तिचे लग्न बेताची सरकारी नोकरी करणाऱ्या एका माणसाशी करून दिले. तिच्या नवऱ्याचे नाव चिरंजीवी होते. तो स्वभावाने तापट होता.

सासरी आल्या दिवसापासूनच उर्मिला आपल्या नवऱ्याला पाहून भिऊ लागली. नवरा जे सांगे ते भीतीमुळे तिच्या डोक्यात शिरत नसे. म्हणून ती ते काम अगदी उलटेच करी.

एक दिवशी चिरंजीवी बाजारातून पातीचे कांदे आणून बायकोला देत म्हणाला–"याच्या कांद्यांची भाजी कर आणि पात्यांची पातळ भाजी कर. मी जरा देवळात जाऊन येतो." असे सांगून तो निघून गेला.

नवरा बोलू लागला त्याबरोबर ती घाबरून गेली आणि तिने उलटेच केले. पात्यांची भाजी केली आणि कांद्यांची आमटी केली. तिने भाजी व आमटी निरनिराळ्या पातेल्यांत झांकून ठेवून दिली आणि नवरा परत येण्याची वाट पाहू लागली.

चांगला काळोख पडल्यावर खूप उशिरां चिरंजीवी घरी परतला. त्याने बायकोला विचारले–"मी सांगितले तशी भाजी व आमटी करून ठेवलीस का?"

"हो केली. कांद्यांची आमटी आणि पात्यांची पातळ भाजी करून ठेवली आहे." उर्मिला म्हणाली.

ते ऐकून चिरंजीवी इतका संतापला की त्याने बायकोला खूप बडवून काढायचे ठरवून बाहेरचे दार बंद केले व म्हणाला–"तू नेहमी मी सांगतो त्याच्या बरोबर उलट करतेस! चार लाथा खाल्याशिवाय तुझ्या लक्षातच येत नाही!" असे म्हणत त्याने उर्मिलाला बडवून काढले.

उर्मिला [illegible] ऐकून [illegible] बसून राहिली. तितक्यात माळ्यावरून कोणीतरी अकस्मात् उडी मारून खाली आला. तो चोर होता. तो दिवसा उजेडातच घरात शिरून माळ्यावर लपून बसला होता. त्याचा काळा कभिन्न चेहरा पिळदार मिशा आणि हातातला सुरा पाहूनच चिरंजीवीची बोबडी वळली. चोराने सुरा चिरंजीवीच्या कंठावर ठेवून विचारले–"असा घुम्यासारखा पाहतो आहेस काय? घरात दागिने, पैसे असतील ते सगळे बांधून आण."

चिरंजीवी थरथर कापत म्हणाला–"मेहरबानी करून तो सुरा खाली करा."

"नंतर तो पुढे आणि चोर मागेमागे असे दोघे पेटीजवळ गेले पेटीतले दागिने व पैसे काढले व ते एका गाठोड्यात बांधून त्याने चोराच्या हातात दिले.

चोराने ते गाठोडे खाकेत धरले व चिरंजीवीला म्हणाला–"कोठे आहे रे कांद्याची आमटी व पात्यांची भाजी? बायकोला सांग लौकर वाढायला. मी जेवणार आहे!"

चिरंजीवीने उर्मिलेकडे पाहून खिसकावून म्हटले–"असे डोळे फाडफाडून पाहात काय बसली आहेस? ऊठ आणि चटकन यांना वाढ!"

उर्मिलाने ताट मांडले आणि चोराला भाजी आमटी वाढून भात वाढला. चोर जेवत होता आणि चिरंजीवी पंख्याने वारा घालू लागला.

"काय पण भाजी झाली आहे आणि अमृतासारखी आमटी झाली आहे!" असे म्हणत चोराने आमटी व भाजीची भांडी रिकामी केली व चिरंजीवीला म्हणाला– "काय रे, तू माणूसच आहेस ना की राक्षस? इतका चांगला सैंपाक करणाऱ्या बायकोला लाथा बुक्क्यांनी मारतोस? सर्व घर झाडून नेणाऱ्याला वाढायला सांगून स्वतः पंख्याने वारा घालतोस!" असे म्हणत चोर हंसू लागला.

चिरंजीवीला मान वर करून पाहण्याची किंवा बोलण्याची हिंमत झाली नाही.

"मी चोर कसा झालो, माहीत आहे का?" चोराने विचारले.

माहीत नाही या अर्थी चिरंजीवीने नकारार्थी मान हलविली.

"माझे बाबा खूप दारू पीत. नेहमी माझ्या आईला मारहाण करीत. माझी आई मोलमजुरी करून पैसे मिळवी मला शिकवायला. परंतु माझे बाबा आईला बडवून ते पैसे हिसकावून घेऊन जात.

शेवटी प्राणास मुकली. आतां त्या घरात राहणे मला अशक्य झाले व मी पळून गेलो. लिहितां वाचता येत नव्हते. काम करून काही मिळविण्याची लायकीसुद्धा नव्हती. नाइलाजाने चोरीचा धंदा सुरू केला. नवरा बायको दोघांनी मिळून संसार संभाळला तर त्या घरातली मुलं कधी बिघडणेंच शक्य नाही. कांद्या पात्यांचा परस्पर संबंध असा आहे की दोन्ही निरनिराळी असली तरी त्यांचा वास व चव एकच असतात. नवरा बायको निरनिराळी असली तरी त्यांची मने व भाव एक असला पाहिजे. आतां तरी तू यापुढे डोके ठिकाणावर ठेवून बायकोशी नीट वाग." असे सांगून चोर उठून उभा राहिला आणि खाकेतले दागिन्या पैशांचे गाठोडे त्याने उर्मिलेच्या हातात दिले आणि निघून गेला.

त्या दिवसापासून चिरंजीवीने बायकोच्या अंगावर चुकूनसुद्धा हात उगारला नाही की उर्मिला त्याला पाहून भ्याली नाही.

गोदामांचे गुपित

एकदा श्रीकृष्णदेवरायांना त्यांचे प्रधान तिम्मरसू म्हणाले–"महाराज, आपल्या गोदामांची जागा बदलावी म्हणतो." तेव्हां कृष्णदेवरायांनी इतक्यात जागा बदलण्याची गरज का वाटली, म्हणून प्रधानांना विचारले. तेव्हां तिम्मरसू म्हणाले–"आपल्या सैन्यातल्या सर्व गुप्त गोष्टींची देखरेख करणाऱ्या सैनिकांचा प्रमुख अधिकारी नुकताच वारला. त्याची मुलं पाण्यासारखा पैसा खर्च करीत असल्याचे मला हेरांकरवी कळलं आहे. मयत अधिकाऱ्याने त्याच्या पगारातून इतके पैसे वांचविणेंच शक्य नाही. आपल्या गोदामांचे गुपित त्याने बहामनी सुलतानांना विकून पैसे मिळविले असणार!"

"हा तुमचा फक्त संशयच असावा." श्रीकृष्णदेवराय म्हणाले.

"संशय नाही, खरी वस्तुस्थिती आहे! मी बहामनी सुलतानांना गोदामांचे गुपित विकत घेण्याची इच्छा आहे का, लोभ दाखवून पाहिलं. त्यांनी तेवढे औत्सुक्य दाखविले नाही. म्हणजे त्यांना सर्व रहस्य माहीत होते असा अर्थ झाला. मयत अधिकारी देशद्रोही होता." तिम्मरसू म्हणाले.

श्रीकृष्णदेवरायांनी ताबडतोब गोदामांची जागा बदलण्यासाठी परवानगी दिली.

